

Джури козака Швайки

КНИГА ПЕРША

Частина перша.

Втеча з рідного дому

СМЕРТЬ ГАФУРА-АГИ

(березень 1487 року)

— Лети, Вітрику, — знеможено прохрипів вершник. — Тепер або пан, або пропав...

Кошлатий кінь скопив на вершника налите безмежною втомою око. З вудил зривалися клапті рожевої піни. Вже котрий день майже без відпочинку скаче Вітрик. Аж з за самісінької Ворскли, відтоді, як господар відволік на себе увагу великого сторожового загону татар ногайців. Тоді, правда, у нього був ще один кінь, такий самий кошлатий і швидкий. Та вчора пополудні наздогнала його татарська стріла... Тоді ж було поранено й господаря.

— Давай, Вітрику, — з зусиллям шепотів вершник. — Давай, друже...

Йому було зле. Пекучий біль забивав свідомість. Час від часу вершника хилило то в один, то в інший бік. Та все ж він знаходив у собі сили підводитись і навіть озиратися назад, хоча перед очима стояв такий туман, що годі було щось розгледіти. Ліва вершникова рука безсило звисала уздовж тіла. Одежа набрякла від крові.

Вершник міцно стулив повіки і знову розімкнув їх. Стало начебто трохи видніше. Ліворуч простягалися неозорі дніпровські плавні. Будь якої пори там можна було заховатися. Будь якої, окрім цієї. Нещодавно розтанули сніги і грузька чорна багнюка закрила підступи до очеретів.

Праворуч тягнувся неозорий степ, рудий від торішньої трави і рівний, мов стіл. Від пильного татарського ока в ньому й миша не сховається. Тож залишилася єдина надія — на вірного Вітрика. Але ж чи довго витримає він таку гонитву?

Щоправда, незабаром мають з'явитися перші присульські байраки. Але навряд чи й вони зможуть надати безпечний сховок. Не тому, що малі, а тому, що слідів з собою не забереш. А по свіжих слідах кляті ординці будь кого розшукають. З-під землі витягнуть.

Проте іншого виходу немає. Треба спробувати.

— До Барвінка, Вітрику, — вичавив з себе вершник. — Десь тут я наказав йому зачекати... До Барвінка!

У відповідь Вітрик хитнув головою. До Барвінка — то означало забратися в такі нетрі, де й розвернутися важко. Проте можна було бодай хвилю перепочити...

А ногайці були зовсім поруч. Широкою підковою оточували вони самотнього втікача. Ті, що з боків, — були юні, легші воїни. Вони мали відволікати увагу втікача, як мисливські пси відволікають оточеного ведмедя.

Посередині летів сам Гафур-ага, дебелий, сивуватий татарин зі шрамом через щоку. Він не зводив з утікача пильного погляду. Стріляти в нього він заборонив ще зранку: і так було ясно — нікуди цей невірний не втече.

Час від часу на уста Гафур-аги набігала зловтішна посмішка. Надто вже впікся цей урський розбійник, цей невловний козак ординцям, аби здобути його мертвим. Ні, він потрібен був живий, аби шкіру з нього здерти, посадити на палю посеред улусу — хай усі побачать, що чекає на того, хто завдає лиха ординській державі!

А цей завдав лиха чи не найбільше. Звідкілясь дізнавався про час та напрямок татарського набігу на урські села і попереджав своїх гяурів. З усіх урських вивідників був чи не найвсюдисущіший і найневловиміший. То його сліди зринали біля дніпровського острова Хортиці, Очакова, а то й у самій Кафі — серці непереможного Криму. Скільки разів на нього влаштовували засідки і ставили пастки, скільки кінних загонів розсипалося через нього по неосяжних ординських степах — і все на марне. Вислизав він, як хитрий змії. Прокрадався, неначе вовк. Або перевертень, що приймав будь яку подобу.

А чом би й ні? У них, невірних, усе може бути. А ворожбитів та перевертнів більше, ніж будь де. Він, Гафур-ага, ще позаминулого року пересвідчився в цьому. Спинилися вони тоді зі своїм славетним родичем Саїд-мурзою перепочити у вибалку, оточеному старими могилами. Посеред ночі прокинувся Гафур-ага, повів оком туди сюди і завмер: на вершині однієї з могил замість татарського сторожа чітко вимальовувалася під місяцем постать вовка. Великого, завбільшки з теля. Не встиг Гафур-ага протерти очі — як вовка мов лизень злизав. А замість нього промайнула і так само швидко щезла постать уруса. Кинулися охоронці до могили — а від того й сліду не лишилося. Лише вартовий, дужий яничар, усе ще сіпався, спливаючи кров'ю. І не стрілою була пробита його горлянка, не ножем — а розпанахана могутніми вовчими іклами!...

А втікача, за яким оце зараз женеться він, Гафур-ага, зовуть Швайкою. Мовляв, штрикає ординців, мов швайка. Про це надійний чоловік з урусів доніс. Він же і вказав, якою приблизно дорогою мав повертатися цей Швайка від Перекопу до свого повелителя, переяславського старости...

Похитнувся, захрипів знеможений кінь. Пронизливо вереснув Гафур-ага, на ходу перескочив на іншого і знову погнав услід за втікачем. Добрячий кінь у цього уруса! Вже третіх міняють татари — а наздогнати не можуть. Коли усе ж полонять цього Швайку (в чому Гафур-ага вже не мав ані найменшого сумніву), то коня його забере собі. Звісно, на такому перед турецьким султаном не погарцюєш, проте в поході про кращого годі й мріяти.

А Швайку таки спіймають. Бо вчора ще поранено його було, і крові, либонь, не один кухоль втратив. От лише б устигнути схопити Швайку до заходу сонця — і вся слава належатиме йому, Гафур-азі!

Зненацька втікачів кінь почав забирати убік, майже назустріч правому крилу. Гафур-ага вражено закліпав очима: здурів той Швайка, чи що? Сам у полон напрошується. Та ні, скидалося на те, що невірний уже не в змозі правити конем — он як схилив голову на кінську гриву, то й підвести її не може.

Проте на відстані польоту татарської стріли кінь Швайки знову вирівняв свій біг. І лише тепер розуміє Гафур-ага, у чому річ: попереду забовваніла діброва.

— Не випускайте його! — заволав він до свого правого крила. — Обходьте!

Зрозуміли агу. Заходили канчуки по змилених кінських крупах. З останніх сил рвонули татарські бахматки вперед. Проте кінь Швайки, діставшись діброви, щез за першими деревами.

— Обходьте діброву! Не випускайте його! — знову заволав Гафур-ага до свого правого крила, а сам кинувся по сліду. Гарні сліди, чіткі. Таких лишень сліпий не розгледить. Попереду аги летіли двійко випробуваних охоронців — Мустем та Мустафа. Ці вже знають, що робити, не випустять невірною. Згинуть, та не випустять. А втім, чому вони мають гинути? Того

Швайку зараз можна взяти голими руками, як безпомічну перепілку. І це зробить він, Гафур-ага. Сам, своїми руками...

Різко вихопився Гафур-ага вперед. Обігнав Мустема, обійшов Мустафу. Попереду один закрут лісової стежини, другий... Гафур-ага низько прихилив голову до кінської гриви, аби вберегтися від гілок. Десь неподалік ніби форкнув кінь. Гафур-ага посміхнувся: не інакше, як того гяура Швайки. Рука сама потяглася до аркана. Ще через мить до нього долинув тихий, переривчастий свист.

І це було останнє, що почув Гафур-ага.

Мустем, і Мустафа і всі, хто мчали слідом за ними, зненацька побачили, як звівся дибки і розпачливо заіржав кінь їхнього повелителя. Тієї ж миті сіра блискавка вилетіла з кущів і впилася в зашийок Гафура-аги.

І знову щезла, наче її й не було.

Розширеними від жаху очима дивилися татари на свого конаючого агу, на величезні вовчі сліди, що чітко відкарбувалися на багнистому чорноземі. Вони чули, що невірні можуть перетворюватися на вовків. Але щоб у них на очах урський вовкулака розтерзав безстрашного старого воїна!

Такого на їхній пам'яті ще не було.

Хтось із татар нажахано зойкнув і почав розвертати коня. Подалі, подалі від цього місця, де за деревами причаївся потворний перевертень і от-от запустить в горлянку свої страхітливі вовчі ікла!

За першим втікачем з голосним вереском сипонула решта. А за хвилю годі вже було зрозуміти, де у татарів ліве крило, а де праве.

А коли кінський тупіт розтанув у березневому надвечір'ї, з протилежного боку діброви вийшов знеможений Вітрик. Він прошкував до старого воронівського городища, що зводилось віддалік над стрімким урвищем.

На Вітрикові, прихиливши голову до розкошленої гриви, лежав непритомний Швайка.

ПРОВОДИ КОЗАКІВ

Санько стояв посеред двору і обурено сопів носом. Знову мати загадала йому стерегти курчат!

Всі воронівські хлопці, мабуть, уже подалися до річки. Хто просто купається, хто ловить раків під берегом, а хто взяв камінь і з очеретиною в роті сидить під водою — вдає, ніби ховається від татарського набігу.

А Грицик, найліпший Саньків товариш, пасе за селом панські телиці. Себто лежить горілиць на траві і свистить до неба. Чи розшукує на узліссі грушки гнилички.

А він, Санько, мов мала дитина, мусить пасти курчат.

— Щоб вам добра не було, — стиха, аби не почула мати, буркотів Санько. — Шуліка б вас схопив!

Хоча йому й загадано оберігати курчат саме від шулік.

Щоправда, Санько здогадується, що справа тут не в курчатах. З того часу, як у березні пішла чутка про новий татарський напад, мама геть втратила спокій. Хоча не за себе вона боїться. Минулого року билася поруч з воронівськими чоловіками. Кажуть, що порішила тоді аж трьох татар-нападників.

А за сина, бач, їй лячно. Санько на власні вуха чув, як мама казала про це сусідкам. Їй ввижається, що татари придуть тільки заради нього.

А він, Санько, не такий вже й малий. Йому взимку виповнилося дванадцять років. Тож якось сам себе оборонить. Шаблюкою володіє не гірше від інших хлопців (звісно, дерев'яною). І на коні, кажуть, непогано тримається. Тільки Грицик і може його обігнати.

А ще Санько вміє те, про що ніхто й не здогадується. Він вміє подумки віддавати накази й прохання.

"Шуліка!" — подумки вигукнув Санько, і в ту ж мить стривожено завоктала квочка, а курчатка, мов пухнасті кульки, стрімголов покотилися до неї.

Та що там курчата! На тому тижні Санько подумки попрохав маму не шмагати його лозиною. Та краще б цього не робив, бо мама відкинула лозиняку і налупила його долонею. А рука в неї важка, краще б уже лозиною це зробила.

Про це Санькове вміння навіть Грицик не знав. Та якби й знав, то не повірив би. Подумаєш — приклалася долонею замість лозини! Та й з курчатами теж: навіщо їх лякати подумки, коли можна просто кишнути?

Ледь Санько згадав про Грицика, як з за тину з'явилася його нестрижена голова.

— Ти чому вдома сидиш? — запитав Грицик. — Хіба не знаєш, що наші йдуть козакувати?

— Козакувати?!

Санькові ноги самі собою метнулися до воріт, і відразу з сіней пролунав мамин голос:

— А куди це ти розігнався?

Крізь стіни вона бачить, чи що?

— Мамо, там же хлопці ідуть козакувати! — благально почав Санько.
— Я ж тільки подивлюся — й назад! Ну, мамо...

— А курчата?

— Так вони... ти поки що вдома побудеш, еге ж? Шуліки ж побачать, що курчата не самі. А я шви ко, мамо...

— От же реп'ях, — зітхнула мати. — Ну, гаразд, можеш збігати. Тільки ж дивися, щоб я тебе вночі не шукала!...

Та Санько вже нічого не чув.

У Воронівці так повелося здавна: як тільки висівали в землю зерно, найметкіші хлопці збивалися у ватагу і йшли у дніпровські плавні полювати на звіра чи ловити рибу. Раніше це називалося здобичництвом. А тепер, хоча хлопці займаються все тим же, чомусь називається козакуванням. А чому саме — ніхто вже й не скаже.

Щоправда, Саньків далекий родич і сусіда сухорукий дід Кібчик інколи казав таке:

— По-татарському козак — це вільна людина, котрій і сам чорт не брат. Хоче — звіра полює, хоче — візьметься за шаблюку і йде на ногайця. А нинішні... — тут дід Кібчик презирливо спльовував на землю, — швидше від кози пішли. Обгризає геть усе в плавнях, а з очеретів і носа не висовує. Щоб, бува, якийсь татарин його не побачив.

Хто його знає, може, й мав рацію дід Кібчик. Бо козакував майже все своє життя. Кажуть, ніби аж до самого моря добирався. Таке хіба що одному козакові Швайці нині під силу. Проте того Швайку ніхто у Воронівці не бачив, а дід — ось він, поруч живе.

Про діда Санькові розповів Грицик. І взагалі, Санька інколи аж злість бере: це ж він — дідів родич, а якийсь Грицик про діда знав куди більше. І не тільки про діда, а геть про всіх.

У Воронівці переконані, що з Грицика ніколи не буде гарного пастуха. Бо все йому треба кудись бігти, щось розізнавати. І якби не страшний бугай Петрик, котрий слухається лише Грицика — нізащо б йому не бути пастушком.

— А як же череда? — запитав Санько, ледь встигаючи за товаришем.
— Хто її пасе?

Та Грицикові не до череди. Від Санькового запитання він відмахнувся, як від надокучливої мухи:

— Та Петрик же сам і пасе... О! Бачиш — ще стоять. А я боявся, що вже запізнився.

Внизу, під зруйнованими валами старого городища звивалася річечка Іржавиця. Одразу за городищем вона вливалася в болото, розчинялася в ньому на десятки плес та протічків — і вже ген, аж на обрії, впадала в неозорі дніпровські плавні.

Зараз біля берега застигло кілька човнів плоскодонок. Біля човнів зібрався чималенький гурт воронівців. Посередині ніяково переминалися з ноги на ногу ті, хто намірявся цього року козакувати. Тут і Левко Заярний, колишній сільський пастух, і Лесь Одуд, у котрого волосся стирчить, як одудів гребінь, і Володко Кривопичко, якому колись кінь звернув щелепу набік, та так звернув, що нікому не вдалося вправити її

назад. Тут і Тиміш Перепічка, мати якого випікає найсмачніші у Воронівці коржі, і Марко Кожушний, і ще кілька хлопців з далеких кутків, про яких Санько майже нічого не знає.

Грицик одразу ж пірнув у гурт, пробився до Левка і смикнув його за рукав.

— Левку, слухай... ти ж казав, що візьмеш і мене!

Левко винувато відвів погляд убік.

— Та то я не подумав. Ну, куди я тебе візьму такого малого?

Очі у Грицика наповнилися слізьми. Проте він не відступав.

— Я чув, що в козаків є такі... ну, хлопці, як я. Ті, що коня доглянуть, зброю почистять і взагалі...

— Так я ж іще не козак! Я тільки збираюся ним бути. І коня в мене ще немає, сам знаєш. От зароблю на нього, тоді поговоримо.

Грицик тільки зітхнув. Коли це ще буде?

Неподалік від них ридала мати Тиміша Перепічки. У Тиміша від того плачу уже вся сорочка на грудях змокріла.

— Ой, синку, на кого ж ти мене покидаєш? — розпачливо примовляла мати. — Я ж не переживу, коли щось станеться з тобою...

Після цих слів, мов по команді, заголосили й інші матері. Бо ж козакування — то справа дуже небезпечна. Он як пішли минулого року п'ятеро хлопців з сусідньої Михайлівки, то й досі не вернулися. Чи то буря

застала їх посеред Дніпра, чи татари захопили в полон. Та краще б вони загинули, бо татарський полон куди жахливіший...

— Ну чого б я ото так рюмсав? — врешті обурився дід Кібчик. — Хлопці в дорогу зібралися, а ви їх виряджаєте, наче на кладовище. Ет, баби, одне слово! Ану, хлопці, відійдемо вбік. Треба трохи погомоніти...

Коли майбутні козаки вирвалися з материнських обіймів і з'юрмилися навколо діда, він сказав:

— Ви от що, хлопці... Пливіть водою, а до берега поменше приставайте. Бо, кажуть, татарви цього літа більше, ніж сарани. Зрозуміли мене?

— Зрозуміли, — за всіх відказав Левко Заярний.

— Ми тільки на островах будемо зупинятися, — запевнив діда Тиміш Перепічка.

— Еге ж, тільки там, — підтримав його Володко Кривопичко.

— І правильно зробите. А як дістанетеся Кам'яного острова, то шукайте Байлемового Василя. Не забули такого?

— Та ні, — запевнив діда Левко Заярний, що був сусідом Байлемів. А сам Василь уже другий рік не повертається до Воронівки. Так і зимує десь у дніпровських плавнях. Сподобалося, мабуть, йому там.

— А коли Василя не буде? — запитав Лесь Одуд.

— Це ж чому? — здивувався дід Кібчик.

— Ну... мало що могло статися.

— Там він. Нікуди не дінеться. То ж коли розшукаєте, пристаньте до нього. Скажіть, що я так велів. Зрозуміли?

Слова ці дід Кібчик промовляв тихо, і чули його лише майбутні козаки, всюдисущий Грицик та ще дідів онук Демко Дурна Сила. Дурною Силою його називали не тому, що в Демковій голові бракувало якоїсь клепки. Ні, Демко був хлопець, як і всі. І не набагато старший від Санька з Грициком. Лише на три роки. От тільки сила у нього була якась дурна. Як стисне комусь руку, то у того аж пальці злипаються. А одного разу дядьки засперечалися, хто з них зможе витягти з баюри навантаженого воза. Тягли, тягли — ні в кого не виходило. А Демко підійшов, уперся в землю, смикнув за дишло — і відлетів кроків на п'ять. Разом з дишлом. А віз так і залишився в баюрі. Аж доки його не витягла тітка Мокрина, Санькова мати.

— Діду, я теж піду з хлопцями, — занидів Дурна Сила.

— Цить! — гримнув на нього дід і замахнувся здоровою рукою. — Молоко на губах ще не висохло! — і знову повернувся до майбутніх козаків: — Пливіть уже, хлопці. А то так і до ранку не рушите.

Хлопці забралися до човнів і відштовхнулися тичками від берега. Воронівці дивилися їм услід, аж поки останній човен не щез в очеретах. Тоді повільно розійшлися по домівках. Дядьки обережно підтримували матерів, що аж заходилися від плачу.

Хтозна, чи судилося їм ще побачити своїх дітей?

Один лише Санько був переконаний, що з хлопцями нічого лихого не станеться. А звідкіля йшла та певність — і сам не знав.

Грицик і Санько поверталися разом із дідом Кібчиком. Панський пастушок з повагою позирав на старого. Ще б пак — не кожного діда так слухаються дорослі хлопці! Що не накаже — те й зроблять. От би

наказав Левкові Заярному, аби той взяв з собою і його, Грицика! Або комусь іншому, хто теж піде козакувати. Бо все одно Грицикові у Воронівці нічого робити. Ні хати, ні матері з батьком не лишилося. Ще з позаминулої осені, коли зненацька наскочили татари...

Але що для цього треба зробити? Прохання і сльози не допоможуть — дід тонкосльозих не любить. От якби якось йому сподобатися! Тоді, може, і на казав би комусь дід: візьми з собою і цього хлопця! Гарний хлопець: око зірке і шаблю вміє тримати...

Хоча щодо шаблі, то дід, може й не скаже, мало ще сили в Грицикових руках. А от щодо зіркового ока... А чом би й справді не переконати діда, що в нього, Грицика, найзіркіші у Воронівці очі? Он учора вони побачили таке, що і в страшному сні не наснитися... Він навіть Санькові цього ще не казав. А дідові скаже. Грицик ще раз зиркнув на діда і запитав:

— Діду, а знаєте, що я хочу сказати?

— Як хочеш, то скажи, — байдуже відказав дід. Видно, його думки блукали десь далеко звідсіля.

— А сміятися не будете?

— Коли пальця покажеш, то, може, й засміюсь...

— Ні...— зняковів Грицик. — Скажіть, а нечиста сила у Воронівці є?

Дід Кібчик кинув на нього здивований погляд.

— Як тобі сказати... Поки що її не бачили.

— А я бачив! — зраділо вигукнув Грицик. — У мене, діду, знаєте, яке зірке око! Ні в кого такого немає.

— То й де ж ти ту силу бачив?

— Внизу, на старих згарищах. Коли звідси йти до сторожового дуба. Знаєте Сидіркове подвір'я?

Дід Кібчик зненацька зупинився. Схоже, ця новина його неабияк стривожила.

— Нечиста сила, кажеш... Викинув би ти це з голови, хлопче, і не лазив би, куди не слід. Там же гадюк повно.

— А я їх не боюся, — гордо відказав Грицик. — Ломакою по голові — раз! — і все.

Несподівано дід Кібчик схопив Грицика за вухо.

— Я тобі покажу — раз! — гримнув він. — Нічого там немає! А коли ще раз дізнаюся, що там вештаєшся — ноги повисмикую, зрозумів?

— Зрозумів! — скрикнув Грицик. — Ой, дідусю, зрозумів!

— То гляди ж мені...

Грицик тримався за вухо і розчаровано дивився услід старому. Оце так сподобався!

ВРЯТУЙМО ВОРОНІВКУ!

Хлопці сиділи під тином Санькової хати. Грицик був такий ображений на діда Кібчика, що геть забув про свої обов'язки пастушка. Він з-під лоба зиркав на дідове подвір'я, що було навскоси через дорогу, і бубонів:

— От виросту і теж посмикаю його за вуха. І подивлюся, сподобається йому таке чи ні!

Санько теж був ображений. Але не на діда Кібчика, а на Грицика. Теж мені товариш! Чужим так розказує, а свої про нечисту силу дізнаються останніми.

— Так я ж не встиг, — виправдовувався Грицик. — Я ж у тітки Дарки ночував. А зранку не встиг.

І справді, Грицик, як пастушок, ночував у різних людей. Тиждень у одних, тиждень у інших. Так воронівці домовилися між собою.

А трапилося з ним таке.

Вчора Грицик гнав череду до Воронівки трохи пізніше, ніж звичайно. Треба було заспокоїти бугая Петрика, котрий завжди нервував, коли його підданих корів ділили на два гурти — воронівський і той, що належав канівецькому старості панові Кобильському, — пан чомусь вважав, що паша біля Воронівки краща, аніж під Канівцями. І поки Грицик заспокоював бугая, сонце майже сховалося за деревами. А перед самою Воронівкою одна дурна телиця раптом задерла хвоста і кинулася до лісу. То ж Грицик і подався за нею. Вже і лаяв її, і кликав — мов у воду впала. А коли споночіло, вибрався Грицик на Кам'яну гору та й зажурився. Іти до села — страшно, бо ж хазяйкою телиці була люта баба Пріська. Залишатися ночувати на горі — теж боязко.

— Сам же знаєш, у якому місці ця гора, — пояснив Грицик.

Санько кивнув. Страшно не тому, що вона крута, а тому, що дуже підозріле там місце. Хоча з одного боку видніється Воронівка зі старим городищем, зате внизу під горою лежить згарище Сидіркового подвір'я, котре чомусь полюбили болотяні гадюки. А праворуч, за плавнями, ледве вгадується Вовкулацький кут. Кажуть, там водяться справжні вовкулаки. Вони інколи навідуються до Воронівки. А дорога від Вовкулацького кута до Воронівки одна — через кам'яну гору...

Отож сів Грицик край гори та й задумався, як бути далі. І раптом бачить — знизу, на Сидірковому подвір'ї, ніби щось ворухнулося. Чи то кінь, чи то людина. Потім щось стукнуло.

Трохи пізніше зблиснуло. Почулося гарчання.

І в ту ж мить поруч з Грициком щось затріщало і теж, здається, загарчало. Грицик і не зчувся, як скотився з гори у видолинок. Але й тут не зупинився, бо те щось погналося за ним. Гналося і ні на крок не відставало. Навіть коли під місяцем завиднілися воронівські хати — все одно мчало слідом.

— Йой! — вихопилося у Санька. — ІЩо ж це було?

— Телиця, що ж іще, — похмуро відказав Грицик. — Вона, мабуть, теж чогось злякалася, бо бігла за мною, наче навіжена.

Хлопці помовчали. Санько співчутливо поглянув на товариша: ну й дісталось ж йому!

— Може, на Сидірковому подвір'ї були вовки? — запитав він.

— Та ні. Щось більше.

— Невже ведмідь?

— Тю, — сказав Грицик. — Там же зблиснуло. Ніби хтось викресував вогонь.

— Тоді, мабуть, то були якісь люди, — здогадався Санько.

— Можливо, — згодився Грицик. — Але які?

— Як які? Наші, воронівські.

— А чом би це воронівські ходили в таке місце, та ще й уночі? Що їм, дома робити нічого?

— Тоді... тоді це були чужі. — очі у Санька стали круглими. — Може... татари?

— Я теж спочатку так гадав... А оце зранку збігав туди, дивлюся — нікого немає...

Санько з повагою поглянув на товариша. Ну й хоробрий цей Грицик! Нічого не боїться.

— Сам збігав? — запитав Санько. — Без дорослих?

— Звісно, сам. Одні сліди там лишилися. І знаєш які?

— Мабуть, людські. — І вовчі теж. Людські і вовчі. І перетинаються. То вовчі поверх людських, то людські поверх вовчих...

— То що ж виходить — вовки і люди були разом, так?

— Еге ж, — згодився Грицик.

— Але так не буває!

— Не буває. То ж я думаю, що це були не люди і вовки, а вовкулаки!

Санькові перехопило подих. Про вовкулаків казали, що вони ще страшніші од татарів. Від тих хоч сховатися можна, а від вовкулаків — ні. І розпізнати їх теж неможливо, бо вони можуть набути будь-якої подоби. Он у них в селі до минулого літа жила баба Мотря. Якось ще малою пішла вона до лісу по ягоди. Аж раптом чує, ніби її мати кличе. Дивиться — і справді мати. Ходімо, каже, за той видолинок, там ягід ще більше. Йде баба Мотря за нею, а сама думає: як же це мати опинилася в лісі, коли вона хвора вдома лежить? І ледь подумала про це, як голова у матері стала не людська, а вовча. Добре, що хоч люди були неподалік і прибігли на бабин крик. А перевертень завив з люті і подався до свого Вовкулацького кута...

— Треба комусь про це розказати! — схопився на рівні Санько. — А то вони ще людей погризуть.

— Казав уже, — невесело заперечив Грицик і до торкнувся до все ще червоного вуха. — Бач, як мені повірили?

Хлопці замислилися. Бо коли вже дід Кібчик не повірив, то що ж тоді казати про інших?

— А як від них врятуватися, не знаєш? — нарешті подав голос Санько.

— Я чув, що коли вовкулака збирається кидатися на тебе, то треба негайно обвести навколо себе коло, а тоді перехрестити того вовкулаку...

— А чи встигнеш? — засумнівався Санько. — Бо поки те коло обводитимеш, він тобі тричі горлянку перегризе.

— Та ж коло треба обводити заздальгідь, — пояснив Грицик. — Дізнаєшся, де ті вовкулаки водяться — і окреслити.

— А я чув, що на вовкулаків треба ходити гуртом, — сказав Санько.

— Я теж про це чув...

Грицик ляснув гедзя, що сів йому на коліно.

— Слухай, Саньку, а давай-но підемо туди разом! — сказав він.

— Р-разом? — зіщулився Санько. — Так... мама ж не пустить!

— Ех, ти, — з жалем сказав Грицик і підвівся.

— Зачекай, — зупинив його Санько. — Я подумаю. Тільки добре було б ще когось взяти. З дорослих.

— Було б добре, — згодивсь Грицик. — Але кого?

Відповісти Санько не встиг. Здалеку долинуло глухе ревіння. Хлопці визирнули з-за кущів.

Вулицею йшов велетенський бугай Петрик. Ішов і люто ревів. Чи то хтось його образив, чи сам образився на когось.

У селі зчинився переполох. Злякано закричали жінки, дітлахи кинулися до перелазів. Слідом за ними подалися крикливі кури і поважні гусаки.

Санько й сам незчувся, як теж опинився у дворі. А Грицик з цікавістю спостерігав за переполохом, котрий зчинив його чотириногий приятель.

На той гамір визирнув з воріт Демко Дурна Сила. Трохи подумав і рушив назустріч розлютованій тварині. В його руках невідомо звідкіля узялася замашна ломака.

— Ти куди? — почувся з двору сердитий голос діда Кібчика. — Куди тебе, бісів сину, понесло?

— Як куди? — здивувався Демко. — Ви ж бачите, діду, яке воно? Ще біди накоїть...

— Ану, назад! — гримнув дід.

— Та...

— Кому я кажу! Назад, песиголовцю, а то ще покалічиш бідну тварину!

Демко якусь мить вагався. Тоді жбурнув ломаку під ноги бугаєві і не згірш гусака перелетів через тин. Петрик кілька разів штрикнув ломаку своїми гострими рогами і розчаровано заревів. Він прагнув битви.

І тоді на вулиці з'явився Грицик. Без будь-якого остраху він рушив назустріч бугаєві.

— Ти що, Петрику, здурів? — запитав він. — Ану, пішли до череди!

Петрик, угледівши свого малого господаря, перейшов з розгніваного реву на докірливе гримкотіння. Та аби хто не подумав, що він аж такий слухняний, бугай уперся лобом в молодий кленок — і той зламався, мов тріска. Тоді Петрик підійшов до Грицика і задер голову, аби той почував під шиєю. Потому легенько підштовхнув свого господаря рогом: ходімо, мовляв, а то стомилися вже тебе чекати.

Вони подалися до череди. І невідомо було, хто кого веде: пастух бугая, чи навпаки — бугай пастуха.

Коли вони минали Санькове подвір'я, Грицик неголосно сказав:

— Тепер я знаю, кого візьмемо з собою.

— Кого? — почувся за тином переляканий Саньків голос.

— Демка. З довбнею. І не бійся, Саньку, можеш виходити на вулицю. Петрик добрий, він малих не чіпає.

Петрик на знак згоди схилив свою страшну голову. І тут же гримкітливо ревнув.

— Мені й тут незле, — відказав Санько.

ПОХІД НА ВОВКУЛАКІВ

Демко Дурна Сила стояв біля повітки і в задумі чухав те місце, котре було трохи нижче спини. Він почувався вельми кепсько. Не тому, що в котрий раз отримав від діда, а тому, що дідова наука ніяк не йде йому на розум. Почав оце Демко скородити город, і все ж ніби йшло гаразд. Та як згадав, що хлопці пішли козакувати без нього — то така взяла Демка досада, що й не зчувся, як зламав надвоє граблі. Чи то слабкі були, чи то натис сильніше, ніж годиться. От і отримав більшим уламком від діда. Так отримав, що й досі свербить.

На діда Демко не ображався. Хто ж його буде вчити, як не єдина рідна душа? А дід поганому не навчить. Він же прагне, аби Демкова сила хоч трохи порозумнішала. Як у двоюрідної тітки Мокрини, Санькової матері. Вона ніколи грабель не ламає і не висмикує дишло з воза...

Хотів Демко ще раз почухати свербляче місце, та зненацька почув тихий посвист. Біля перелазу стояли Санько з Грициком. Грицик насторожено водив очима по подвір'ю.

— А де дід? — запитав він.

— Та нема, — відказав Демко. — Подався до лісу за новою рогачкою для граблів. А що, він тобі потрібен?

— Навпаки, — відказав Грицик і перебрався через перелаз. — Демку, хочеш піти з нами?

— А куди?

— Зараз ми тобі розкажемо...

На диво, Демко, котрий, окрім діда, нікого й нічого не боявся, цього разу почав вагатися. Навіть відмовився спочатку.

— Ну чого ти не хочеш іти з нами, чого? — допитувався Грицик. — Ти ж нічого не боїшся. Ми ж бачили, як ти хотів зупинити Петрика.

— Так то бугай... — нерішуче відмагався Демко. — Його ж видно, за що хапати. За роги, чи за хвоста... А там — вовкулака. За що ти його вхопиш?

— За вуха, — порадив Санько. — Чи теж за хвоста.

— Еге ж, за хвоста... Покаже він тобі несправжнього. Ти за нього — хап! А в руці нічого. От. А він тобі за цей час в горлянку вчепиться...

Згодився Демко йти з хлопцями лише тоді, коли взяв до рук замашну довбеньку.

— Отак як крутону, то аж засвистить, — сказав він.

Потому змахнув довбенькою — і справді почулося щось схоже на свист. Хлопці аж відсахнулися.

— І хреста можу викрутити, і коло окреслити. Ні і, довбня таки зручна річ, не те, що ваші шабельки. Від них користі, як від комара.

І він знову змахнув довбнею так, що надто допитливий сусідський Бровко зі скавулінням кинувся в кущі.

Відчувши у руках звичну довбню, Демко був згоден іти куди завгодно і коли завгодно. Грицикові ледве вдалося вмовити Дурну Силу зачекати, аж доки місяць здійметься на небо. Бо кожному відомо, що вовкулаків треба хрестити лише тоді, коли проспівують опівнічні півні.

Добре було Демкові — він уже майже дорослий і міг не спати хоч цілу ніч. Грицик теж навчився прокидатися коли завгодно. Найважче було Санькові — мати заганяла його до хати майже з курми і будила тоді, коли сонце піднімалося над деревами.

— Прив'яжи мотузок до ноги, — порадив Грицик. — А інший кінець виведи за двері. Я смикну — і ти прокинешся. Тільки ж дивися, матері не збуди. Бо буде і тобі, й мені.

— Еге ж, — підтримав Грицика Демко. — Не у всякого дядька така важка рука, як у твоєї матері.

Засинаючи, Санько увесь час доторкувався до мотузка — а раптом відв'язався і йому тоді не вдасться стати на бій з вовкулаками?

Снилася йому якась чортівня. То татари тягнуть його кудись із хати, а він опирається. То навпаки — Санько тяг татарина до хати, а той боявся заходити...

Прокинувся Санько від того, що гепнувся на долівку. Було тихо, лише чулося неподалік сонне дихання матері. Через долівку пробігала місячна доріжка. Все здавалося знайомим і звичним, от лише не зрозуміло було, як він, Санько, опинився на підлозі.

Хлопець позіхнув і хотів було забратися під ковдру, як зненацька дужий ривок збив його з ніг.

І знову тиша. Знову сонне дихання матері і місячна доріжка через кімнату.

І раптом — ще один ривок. Та такий, що Санькові здалося, ніби йому відірвало ногу.

І лише тоді Санько здогадався, у чому справа. Хутенько відв'язав мотузку і навшпиньках подався надвір.

Біля порогу стояв розлючений Грицик з Демком.

— Я тебе смикав, смикав, аж рука заболіла, — пошепки сказав Грицик. — Аби не Демко — ти й зараз спав би...

До лісу увійшли, коли місяць підбився високо в небо. Йшли один за одним, вервечкою. Спочатку хлопці, не змовляючись, випустили вперед Демка. На той випадок, коли вовкулака накинетесь на них раніше, ніж вони встигнуть його побачити. Проте за якийсь час Грицикові спало на думку, що вовкулака, забачивши таку довбню, спереду напасти не посміє. Зачекає, поки Демко пройде — і накинетесь ззаду. Певно, така ж гадка запала і в Санькову голову, тому що хлопці, не змовляючись, одночасно рвонули перед Демка.

— В мене зіркіше око, — прошепотів Грицик, відтираючи Санька. — Що, забув?

— У мене теж зірке, — наполягав Санько. Втім, наполягав недовго, бо збагнув, що найкраще місце під час такої небезпечної подорожі — бути посередині.

Демко в цю суперечку не втручався. Він просто йшов з довбнею, готовий будь-якої миті опустити її на голову нечистій силі.

Нарешті попереду забовваніли руїни. Демко зупинився і почав наслухати. Тоді стенов плечима і сказав:

— Нікого тут немає. Це все твої вигадки, Грицику.

— Цс-сс, — прошипів Грицик. — Це не тут. Це ж далі.

І він показав пальцем у той бік, де колись було дворище підстарости Сидірка, одного з найкращих воронівських козаків. Добряча хата була у підстарости, і пліт навколо міцний, і з підполу до кам'яного льоху вів потайний хідник. А з льоху теж був потайний хід до болота, куди татарин нізащо не полізе. Проте не допомогли Сидіркові ні хідники, ні кам'яний льох. Наклав він головою під час раптового татарського нападу. А жінку його і малого сина так і не знайшли...

Трійця тихенько пробралася до дворища і зачаїлася. Спочатку хлопці нічого не чули, бо навколо хоч і тихо було, але на болоті невпинно шуміли очерети. І, лише призвичаївшись, хлопці почали розрізняти якісь звуки, що долинали з того боку, де був кам'яний льох. Звуки скидалися чи то на стогін, чи то на тяжке зітхання.

Не змовляючись, хлопці кинулися окреслювати довкруг себе кола. Проте Грицикові цього здалося замало. Зиркаючи, чи не прочиняться двері кам'яниці, він окреслив ще одне, спільне, коло.

А Санькові чомусь стало аніскілечки не лячно. Може тому, що понад усе захотілося спати. То ж Санько позіхнув, усівся посередині свого кола і голова йому повільно схилилася на груди.

Місяць усе вище піднімався у небі. Піднімався і раз по раз зиркав крізь пролизи у хмарах. Наче перевіряв, чи не занадто він відірвався від землі. З низин повільно підповзав туман.

Стогін чи то зітхання повторилося. Грицик мимоволі вчепився в Демкову руку. Проте Демко відсторонив хлопця і на мигах показав, аби той теж присів. Коли вже доведеться битися, то треба, аби навколо був простір. А то бува ще своїх зачепиш...

Стогін перейшов у глухий, підземний голос. Згодом той переріс у тихе загрозливе гарчання. І знову замовк.

Нараз Грицикові здалося, ніби в дверях щось засіріло. Він похапцем тричі перехрестив неясну сіру пляму. Демко теж стріпнувся і заніс довбню над головою. Бо ж бувалі люди казали, що вовкулака кидається, мов блискавка, і для нього десять кроків, котрі відділяли хлопців від льоху, — ніщо.

Проте сіра пляма, схоже, нікуди кидатися не збиралась. Хіба що ледь-ледь ворухнулася. Місяць знову визирнув з-за хмари, і Грицикові здалося, що та пляма стала скидатися на згорблену дідусеву постать. І хоч обличчя розгледіти не зміг, усе ж відчув, що той, хто вийшов з кам'яниці, пильно дивиться в їхній бік. Нараз незвична млявість огорнула хлопця. Не було сил навіть поворухнутися. Краєм ока Грицик встиг завважити, що Демко похитнувся і повільно опустив свою довбню на землю. І останнє, що привиділося Грицикові — нечітка постать наблизилася до них, і в Грицикову душу зазирали чийсь сьайливі очі. І десь, ніби зовсім збоку, з'явилася вовча пащека...

Санько з Грициком прокинулися від Демкового голосу. Дурна Сила лапав навколо себе і дивувався:

— Де ж це поділася моя довбня?

Санько позіхнув, солодко потягнувся і раптом вигукнув:

— А то не вона? Он на берестку висить.

Демко з Грициком здивовано витріщилися на бересток. Тоді, не змовляючись, трійця перевела погляд на двері кам'яниці. Проте вони були зачинені. Здавалося навіть, ніби до них сто літ ніхто не підходив. І лише коли дуже пильно придивитись, можна було помітити кілька слідів. Вони вели від кам'яниці у бік Вовкулацького кута.

Повернулися хлопці удосвіта. Село тільки прокидалося. А Санькова мати ще й з хати не виходила.

"Обійшлося", — полегшено зітхнув Санько.

Так, для Санька, як і для Грицика, все обійшлося гаразд. Не пощастило лише Дурній Силі. Зненацька з дворища діда Кібчика почулися такі звуки, ніби хтось бив праником по мокрій білизні. Бив і дідовим голосом примовляв:

— Я тебе туди посилав? Чого сам поліз? Ану, дай лозину, бо ця зламалася!

— Та діду... — розгублено бубонів Демко. — Ну, що ви... Я ж не воза ламав чи граблі... Хлопці казали, що там вовкулаки засіли. От я...

— А в тебе що — свого розуму не вистачає, дитячим живеш?

За якусь хвилину Демко гнав корову до череди. Ішов позад неї, чухав звичне місце і скрушно похитував головою: знову щось не так він вчинив. А що саме — ніяк не міг збагнути.

СУПЕРЕЧКА

Високий жилавий чоловік, ще майже парубок, гнівно зблиснув очима на господаря. Усе ж стримався, лише сказав:

— Ні, вельможний пане. Мені це не підходить.

Якусь хвилю пан Кобильський розглядав гостя маленькими примруженими очицями.

— Дурний ти, хлопче, — сказав нарешті. — А я тобі гарне діло пропоную. Бо шаную рід твій і прадідів твоїх. Вони з моїми разом стояли під Синіми Водами. У якій битві вистояли! Трьох ханів прогнали з нашої землі. А чого прогнали? Бо пліч-о-пліч стояли. І дід твій Митро разом з моїм пшеницю грекам возили... А тепер ти на мене звіром зиркаєш. Гадаєш, не знаю чому? Бо в мене он...— пан повів рукою по світлиці, — всього вдосталь, а в тебе — стара свитка і шапка в дірках. Ото і всього. То ж я тобі діло пропоную, а ти...

— Негарне це діло, пане. Одна справа — стежити за татарами, і зовсім інша — за своїм братом. І потім — пан переяславський староста дозволяє козакувати всім, хто того забажає.

При згадці про переяславського старосту пан Кобильський ніби аж на зріст поменшав. Бо хоч і сам був старостою, проте лише канівецьким. А канівецька земля була часткою переяславської. І цей обідраний впертюх, цей лайдак ходить у переяславського старости в улюбленцях. Носиться той з ним як з писаною торбою. Ще б пак — кращий вивідник землі переяславської!

А що, коли цей обідранець Швайка донесе до вух переяславського старости його, пана Кобильського, слова? Михайло Масло — людина гарячкувата, не встигнеш і озирнутися, як перестанеш бути паном. Тому якомога спокійніше пан Кобильський додав:

— Та я що? Я ж не проти здобичництва. А кажу про десятку частку, яку той здобичник має сплачувати. А хто перевірить, яка вона? Може, десята, а може, й сота. От я тобі й кажу: дай мені знати, хто де промишляє. А далі — то вже не твоя справа. І тебе не обділю. Бо ж сам поглянь, у чому ходиш. Ну то як?

— Ні, пане. Те, що ви називаєте поміччю, я називаю зрадою.

— Зрадою?! — заревів пан Кобильський. — Це ти мені кажеш? Ти нігтя мого не вартий!

Він вихопив шаблю, що була при поясі, і замахнувся на гостя. Проте той уже чекав цього. Зблиснули дві блискавки, почувся дзенькіт криці, а через мить шабля пана Кобильського вирвалася з рук.

— Заспокойтеся, пане, — посміхнувся Швайка. — Я скажу вам лише те, що мушу сказати: готуйтеся до татарського нападу. А про все інше — я вас не чув і ви мене не бачили.

Він круто повернувся і вийшов із світлиці.

— Пся крев! — лайнувся пан Кобильський. — Бидло, лайдак! Ну, стривай... — І визирнув у вікно: — Тишкевича! Швидше!

За якусь хвилину перед ним стояв опасистий молодик з чіпкими очицями.

— Слухаю ясновельможного пана, — догідливо сказав він.

Пан Кобильський ще й досі не міг заспокоїтися.

— Бидло, — повторював він, бігаючи по світлиці. Нараз зупинився перед Тишкевичем і запитав:

— Чув?

— Що, прошу пана? — здивувався той, ніби й не стояв хвилину тому під дверима і не вслухався в кожне слово. — Що пан має на увазі?

Пан Кобильський полегшено зітхнув.

— Та то я так... Ти запам'ятав того хлопа, який тільки-но вийшов?

— Еге ж, вашмосць! Бридке бидло, так і проситься на палю!

— На палю не треба, а... куди він подався?

— Схоже, у бік Воронівки, проше пана.

— Ага... Мабуть, за Сулу зібрався. То ти от що... На палю, кажу, не треба, а... — він провів ребром долоні по горлянці. — Тільки не тут, а десь подалі. Зрозумів?

— Зрозумів, ваша вельможність! — виструнчився Тишкевич. — Перехопимо під Мохначем. Він дорогою — а ми навпростець!

— Під Мохначем — то й під Мохначем. Тільки візьми жовнірів зо п'ять, бо то такий хлоп, що просто так до рук не дасться.

— Не турбуйтеся, вашмосць!

Тишкевич крутнувся біля порогу і щез, мовби його й не було. А за хвилину знадвору пролунав шалений дріб копит...

Швайка без поспіху їхав лісовою дорогою. Він ще й дотепер клекотав гнівом. Ну й негідник цей пан Кобильський, ну й глитай! Мало того, що свої села обдирав, мов липку, так ще й хлопців козаків йому видавай! І як же хитро повів: наші предки давали відкоша татарам, то ж і ми повинні триматися разом. Ти, Пилипе, видавай хлопців, а я їх грабуватиму!

Швайка не втримався і сплюнув убік. Найгірше було те, що їхні прадіди таки й справді разом билися під Синіми Водами майже сто тридцять років тому, а діди возили морем українську пшеницю від Очакова та Коцюбієва аж у грецькі краї. А от батьки розійшлися. Батько цього Кобильського, тоді ще Семко Кобильчак, подався до Литви чи Польщі і повернувся звідтіля вже паном, з грамотою на кілька селищ. І син його шляхом пішов...

А він, Пилип, свого батька майже не пам'ятає. Загинув батько. Не змогли татари вибити його з хати, то спалили разом з нею. Швайка все це бачив на власні очі, бо встиг сховатися в болоті. Он там його хата була, за воронівською кам'яною горою. Була та загула. І тепер його хатою став увесь білий світ — від Канева до Кафи, від Переяслава до Хаджибея...

Зненацька швидше відчув, ніж зауважив попереду чийось присутність. Завмер і довго наслухав глупу ніч. Очі майже нічого не бачили, а серце підказувало: є щось. Шкода, не взяв з собою вірного Барвінка. Гадав, що на своїй землі небезпеки для нього немає. Що ж, це йому наука на майбутнє...

Швайка звернув у нетрі і спішився. Тримаючи Вітрика на повіді, обережно рушив паралельно до лісової дороги. Через сотню кроків почув, як тріснула гілка під чиймись ногами. Очі, що призвичаїлися бачити дещо і в такій темряві, розгледіли край дороги кілька кінних постатей.

Рука мимоволі потяглася до лука. Що потрібно цим нічним зайдам, на кого вони чатують?

Один із них тихо кашлянув у рукав. Тоді сказав:

— Щось ніби їхало. Чи, може, здалося?

І знову мовчанка. Довга, тривожна.

— Де ж той клятий Швайка? — знову подав голос той, хто кашлянув.
— Може, подався іншою дорогою?

— Помовч, — порадив інший і цвикнув зубом.

— І чого це наш пан на нього так з'ївся? — запитав третій.

— Заткніть пащеки, пся крев! — сердито прошипів той, хто перед цим цвикнув зубом. — І ні пари з вуст, бо коли не порішимо того хлопа, то краще панові на очі не потикатися...

Швайка зціпив зуби. Он воно що! Не вибачив йому пан Кобильський, вирішив помститися. Що ж, цього й треба було чекати...

Якби це були татари, Швайка ні миті не гаявся б. Навіть звідсіля, не з'являючись їм на очі, можна було б покласти усіх п'ятьох.

Проте перед ним були не татари. Свої, єдинокровні брати чатували на нього.

Швайка зітхнув. Потому описав широку дугу і вийшов на дорогу далеко за засідкою.

"Чекайте, хлопці, чекайте, — з сумною посмішкою подумав він. — Не минути вам канчуків пана Кобильського..."

ПАСТУХИ

Грицик випасав худобу не сам. Крім нього, було ще троє дідів-пастухів. Зазвичай, коли худоба лягала на відпочинок, діди збиралися до гурту — і тоді починалися такі балачки, що Грицикові аж подих перехоплювало.

Про що тільки діди не гомоніли! І про свої битви з татарами, бо хто ж з воронівців не бився з ними. Навіть тоді, коли жили більш менш мирно. І про козакування, і про нечисту силу, яку діди бачили на власні очі.

Або ж дід Микола почне балакати по татарському, а Грицик повторює за ним. Дід знає татарську майже як справжній татарин, бо цілих п'ять років пробув у них у полоні.

Але так було не щодня. Все залежало від бугая Петрика. Взагалі, бугай терпів дідів і навіть інколи слухався їх. Проте часом на Петрика находило таке, що бідні діди рятувалися від нього на деревах і сиділи там тихо, мов горлички, доки бугай сам по собі не втихомириться. За Грициком же Петрик бігав, мов цуценятко. Навіть коли лютував.

От і сьогодні Петрик був у кепському гуморі. Тож мудрі діди вирішили, що Грицик — а з ним і Петрик — повинні триматися подалі від їхнього гурту.

— Вже роки не ті, щоб стрибати по деревах, — пояснив Грицикові дід Микола. — То ти, хлопче, забирай своє страховидло, та погуляй десь, поки воно не втихомириться.

То ж тепер Грицик сидів осторонь і знічев'я майстрував калинову сопілку. Одну собі, а іншу — своєму найліпшому приятелю Санькові.

Взагалі, воронівські хлопці ставилися до Санька трохи насторожено. І було за що. То посеред якоїсь гри Санько раптом відійде від гурту, усядеться десь на горбку і ніби починає до чогось прислухатися. Або ні сіло, ні впало візьме та й скаже: за Городищем телиця в болото залізла. Хлопці туди — а воно й справді так.

Ще Санька вважали маминим синочком, бо тітка Мокрина його й на крок не відпускає від себе.

Та Грицикові до того байдуже. Головне — Санько вірний товариш і ділиться, чим може. То окрайцем хліба, то шматком сала. І тітка Мокрина теж добре ставиться до нього, Грицика. Он позавчора обідом нагодувала і штанцята пообіцяла справити...

Було тихо. Віяв теплий вітерець. Неподалік прогулювався Петрик, і то скубав траву, то глухо й коротко на когось ревів. А діди сиділи на пагорбі і про щось розмовляли. Зненацька вони грудками скотилися з пагорба і почимчикували до коней, що паслися в кущах на узліссі.

— Ви куди? — підхопився Грицик.

— Здається, пан Кобильський їде, — відказав дід Микола і хльоснув свого старого коня, що вже й бігати розучився. — То ти, синку, побудь тут замість нас. Може, тебе Петрик врятує.

Коли наїжджав пан Кобильський, дідам часто діставалося канчуком по спині. То погано, мовляв, випасають панську худобу, то не там поять, то ще щось.

Спочатку за лісом здійнялася курява. Незабаром з неї випірнуло десятків зо два вершників. Попереду в пишних одежах їхав пан Кобильський.

Пан, як і Петрик, був сьогодні не в гуморі. Усе сопів, супився і зиркав на свою челядь так, що та мимоволі щулилася. А Тишкевич узагалі побоювався зайвий раз потикатися своєму панові на очі. Тож їхав позаду.

Пан Кобильський не просто так вибрався на прогулянку по своїх землях. Коли вже той клятий Швайка твердить, що прийдуть татари, — то вони таки прийдуть. Швайка ще ні разу не помилявся.

А від татар потрібно якось боронитися. Тому пан Кобильський вирішив зібрати до свого обійстя якомога більше дорослих хлопів, котрі ще не встигли податися в дніпровські плавні. А заодно й запастися провіантом, бо хто ж його знає, як чинитимуть татари цього літа? Може, пройдуть повз його канівецьке городище, а може, й обложать його, аж доки переяславський староста не збере свого війська. А годуватися чимось же треба...

Про те, що довколишнім селам теж потрібно якось боронитися і годуватися, пан Кобильський думав менш за все. То вже їхній, хлопський клопіт. Та й братиме він же не всіх чоловіків, а лише дорослих хлопців.

А ще пана Кобильського непокоїло те, що без його нагляду лишалися лайдаки, котрі подалися козакувати. Бо йому мала належати десята частка їхньої здобичі. А хто це може вирахувати, крім нього самого? Проте сам він не поїде у плавні нізащо. То ж треба послати туди когось із своїх челядників, коли вже той клятий Швайка відмовився. А з самим Швайкою він ще зустрінеться...

За закрутом дороги завиднілися пишні присульські луки. Найближче пасся гурт первісток. Обличчя Кобильського проясніло. Гарні телички — вгодовані, жваві. І всі до одної належать йому.

Слуги одразу помітили панову посмішку. Хтось полестив:

— Гарна, ой і гарна у нашого пана худобина буде!

— Худобина то гарна, — втрутився інший. — Але ти краще-но на бугая поглянь. Не бугай, а справжній Вельзевул! Хіба що дим з ніздрів не валить. Від такого й сам король не відмовився б.

Пан Кобильський задоволено покрутив рудого вуса. Атож, від такого бугая і сам король не відмовився б...

Пас череду хлопчина років тринадцяти. Він стояв поруч з бугаєм і без особливого побоювання розглядав вершників.

— Гей, ти, — гукнув пан Кобильський. — А підійди-но сюди!

— Не можу, — відказав хлопчина. — Петрик сьогодні дуже лютий. І тут з задніх лав вихопився Тишкевич.

— Як ти смієш, негіднику, перечити панові? Ти чув, що він велів?

Підняв нагайку і вчвал пустив коня. Та не проїхав він і десяти кроків, як бугай виступив уперед і ревно так, що Тишкевич і незчувся, як його кінь опинився на старому місці.

Пан Кобильський гучно зареготав. Йому вже розповідали, як Петрик заганяв на дерева дідів пастухів. А ще казали, буцімто Петрик слухається лише одного хлопця. Тільки той може і заспокоїти його і, мов пса, нацькувати на будь-кого.

— Оце охоронець! — відсміявшись, сказав пан Кобильський. — Не те що ви...— І він презирливо махнув рукою на своїх слуг. — Як тебе звати? — звернувся пан до хлопця.

— Грицик, — відказав той.

— Гаразд, — сказав пан Кобильський. — Коли заберу Петрика до свого двору, прийдеш разом з ним. А де ж інші? Що — нашкодили і бояться на очі з'явитися?

— Та ні, — заперечив Грицик. — З того боку вони. Стережуть, аби якась телиця у болото не залізла.

— Ну, пасіть, — дозволив пан Кобильський. — Тільки ж дивіться мені!

І про всяк випадок погрозив Грицикові канчуком. Тоді повернув коня до діброви, за якою мала бути Воронівка.

Тільки-но вершники щезли у видолинку, як старі пастухи випірнули, немов із-під землі.

— Ти диви? — здивовано прошамкав дід Микола, — оборонив-таки Петрик малого! А що той пан казав?

— Та нічого такого не казав, — відповів Грицик. — Питав тільки, куди ви щезли.

— Ну а ти?

— А я сказав, що ви стережете череду з того боку, аби якась телиця не залізла у болото. А там же ніякого болота і немає.

— Молодець, — похвалив його дід Микола.

— Діду, то я побіжу до села, — попрохав Грицик. — Подивлюся, чого вони приїхали.

— Біжи, біжи, — згодився дід. — Заробив. Та й нам потім розкажеш, з чим пан зволили приїхати.

— Може, щось гарне привезли, — висловив здогад другий дід, Микита.

— Тримай кишені ширше, — засумнівався дід Микола. — Коли це ти бачив, аби він з добром приїхав? Ні-і, то був би хто завгодно, лише не пан Кобильський.

ГРИЦИКОВІ ЖАРТИ

Грицик летів навпростець. Проте хоч як він поспішав, та все ж запізнився. Зойки і розпачливе жіноче голосіння здійнялися над Воронівкою. Панові слуги хапали все, що потрапляло їм до рук, і зносили на царину, куди Тишкевич уже зігнав з десяток воронівських возів. Біля них переминалися з ноги на ногу ті з хлопців, що не пішли козакувати і тепер мали боронити пана Кобильського від татарського набігу. А щоб хлопці не розбіглися, їх прив'язали до возів. Сам Кобильський, червоний мов рак, сидів на коні і розмахував нагаєм перед обличчям діда Кібчика.

— А решта де? Куди інші щезли, питаю тебе?

— Козакувати подалися, — буркнув у відповідь дід Кібчик. Хоча старий і схилив голову, проте час від часу зиркав на пана так, що тому ставало лячно.

— Як стоїш? — обурився старший челядник Тишкевич. Цвикнув хворим зубом і замахнувся на старого нагаєм. — Що, забув, хто перед тобою? То я нагадаю!

— Не чіпайте діда! — почулося з гурту, і наперед вибрався Демко Дурна Сила.

Тишкевич ошелешено закліпав очима.

— Що-о? — пронизливо вереснув він, отямившись. — Це ти мені кажеш?

— Вам, кому ж іще, — підтвердив Демко.

— То отримуй!

Свиснув нагай і гадюкою обвився навколо Демкового плеча. Проте той навіть не поворухнувся. Лише звужив очі.

А Тишкевич повернувся до діда Кібчика і знову замахнувся нагаєм. Проте опустити його не встиг. Демко з такою силою турнув челядника в плече, що той зарився в пилюку.

Пан Кобильський сіпнувся, наче штовхнули і його.

— На мого слугу руку піднімаєш? — гарикнув він і повернувся до решти. — Взяти цього лайдака!

Двійко челядників накинулися на Демка. Та за мить вони вже допомагали Тишкевичу нюхати воронівську пилюку. Проте третій, що наскочив ззаду, ударив хлопця по голові пласким боком меча. Демко заточився. На нього накинулися гуртом, скрутили руки за спиною.

— Прив'язати до воза, — звелів пан Кобильський. "Ич, який здоровань, — подумав він про себе. — Гарний охоронець може вийти, коли не дати лайдакові лінуватися".

— Що ви робите, нелюди! — гукнув дід Кібчик і кинувся на допомогу онукові. — Воно ж іще дитина! Йому і п'ятнадцяти немає!

— Дитина! — зареготали челядники. — Ну й дитинка!

Що було далі, Грицик дивитися не став. Він поспішав до свого приятеля. Та й нічого було мозолити очі панові Кобильському і його челядникам. Побачать, що він не біля череди, — шкіру здеруть.

Санькове подвір'я мало такий вигляд, ніби ним пройшовся гурт свиней. У повітрі ще кружляло пір'я. Двері до сажу і хати були широко прочинені. Сам Санько з плачем намагався відкотити від льоху кілька здоровенних каменяк. На його лобі виднілася гуля завбільшки з Грициків кулак.

— Хто це тебе так? — запитав Грицик.

— Та той... — схлипнув Санько. — Тишкевич і ще двоє.

— А тітка Мокрина де? Вона ж така сильна, як Демко. Чи злякалася Тишкевича?

— Не злякалася. Вони попросили квасу. А коли мама спустилася до льоху, — зачинили двері і каменяками придавили. А потім винесли все з хати... І одіж, і подушки... і сувій полотна. А мені мама пообіцяла з нього пошити нову сорочку...

— А мені штани, — сумно сказав Грицик. — Ну, нічого, я їм це пригадаю...

І друзі заходилися відкочувати каменяки від дверцят. Грицик працював мовчки. Він про щось думав. А коли Санькова мати вибралася з льоху і кинулася до воріт, аби розквитатися з Тишкевичем, Грицик сказав:

— Не треба, тітко Мокрино. Зараз вони дременуть так, що й собаки за ними не вженуться.

А панські челядники уже закінчували з ловами. На возах пронизливо верещали свині, мекали вівці, ґелґотіли гусаки. Демко стояв у гурті хлопців і намагався витерти заюшене кров'ю обличчя. Але не міг: його руки були міцно зв'язані за спиною.

— Накажете рушати? — звернувся Тишкевич до пана Кобильського.

Той розкрив рота, проте нічого сказати не встиг, бо з горішньої вулиці долетіло розпачливе:

— Рятуйтеся!

На царину вилетіло двійко хлопчаків. Досвідчене око Тишкевича розпізнало в них воронівського пастушка і хлопчину, чию матір вони нещодавно замкнули в льосі. Хлопці чимдуж гнали до юрмиська воронівців, озиралися і кричали:

— Тікайте! Татари йдуть!

Челядники миттю опинилися на конях і на чолі зі своїм паном рвонули так, що пилюка здійнялася до неба. Слідом за ними сипонули до своїх хат воронівці. Вони хапали малих дітей і бігли з ними хто куди — одні до болота, інші — до старого городища, аби сховатися за його валами.

— Стійте! — заволав Грицик. — Зупиніться, ніяких татар нема!

На нього недовірливо озиралися. Все ж метушня потроху припинилася. А коли воронівці дізналися, в чому справа, — над селом здійнявся такий регіт, що його, мабуть, почув і пан Кобильський зі своїми челядниками.

Проте челядникам прислухатися було ніколи. Вони блискавкою промайнули повз ошелешених дідів-пастухів, ледь не розтоптали бугая Петрика, що приліг було відпочити — і розчинилися в канівецькому лісі.

А воронівці й досі трималися за животи. Дехто вже й сміятися не міг. Лежав під тином і тихенько стогнав.

— Дурні, чого гигаєте? — раптом загукав дід Кібчик. — От повернеться пан, тоді зарегочете на кутні!

Сміх поволі ущух. Над Воронівкою запала розгублена мовчанка.

— А й справді, — сказав хтось. — Що ж тепер робити?

Дід Кібчик лише зітхнув.

— Там буде видно. А спочатку розберіть усе назад. Потім треба цих двох шибеників кудись заховати. Нехай пасуть худобу подалі від шляху, бо пан таких жартів не розуміє. І днів зо три нехай до села не повертаються.

— А ми як? — запитав Тодось Невмивака, який, теж прив'язаний до воза, стояв поруч з Демком.

Дід Кібчик зітхнув ще важче.

— Цього не скажу. Кожен хай чинить, як хоче.

— То я вже краще подамся козакувати, — сказав Тодось і звернувся до Демка, що повільно розтирав затерплі руки. — Підемо разом?

Демко поглянув на діда. Проте той мовчав.

— Та я... — нерішуче почав Дурна Сила. — Я б ого-го! Так діда шкода.

БУГАЙ ПЕТРИК

— Не бійся, Саньку! Він тільки з виду страшний. А насправді він добрий. Правда, Петрику, ти сьогодні добрий?

Петрик і сам ще не вирішив, яким йому сьогодні бути. То ж він низько схилив важку голову з могутніми рогами і спідлоба зиркнув на двоногу комаху, яку до нього щойно підвів маленький хазяїн. Так і не вирішивши, яким йому сьогодні бути, Петрик про всяк випадок копнув рогом землю і глухо заревів.

Двоногу комаху мов вітром здмухнуло.

— Та не бійся, кажу! Підходь ближче. І трави йому нарви. Петрик любить їсти траву з рук. Правда, Петрику?

Проте Санькові ноги відмовлялися рухатися. Легко Грицикові казати — підійди ближче! Вони з Петриком давно знайомі. А він, Санько, оце вперше в житті опинився перед такою горою рогів та м'язів. Правда, щось ніби підказувало Санькові, що йому цього бугая боятися не слід. Та насправді хтозна, що в цього Петрика зараз у голові. Може, захоче розправитися з ним, як ранньої весни розправився з двома вовками? Або з молодим туром, який місяць тому на своє лихо вигулькнув з лісу? Бідолаха і заревіти не встиг...

Коли б Санькові не довелося так нагально втікати з Воронівки, він би і на політ стріли не наблизився до цього страховиська. А так — діватися нікуди. Хто його знає, скільки ще доведеться тут бути...

Поволеньки, крок за кроком наближався Санько до грізного бугая. Нарешті той мотнув язиком і добрячий жмут трави опинився в його роті.

— Ну от, а ти боявся, — зауважив Грицик. — А тепер можеш ще нарвати. Тільки не дуже квапся, бо Петрик подумає, що ти втікаєш від нього.

Другий жмут Санько простяг уже без особливого остраху. А до третього жмутка Петрик рушив сам. Ремиг'аючи, задер голову і підставив хлопцеві горлянку.

— Хоче, аби ти його почував, — пояснив Грицик.

— Це йому подобається не менше, ніж трава.

Санько чухав Петрикову горлянку і дивувався, як оце він ще зовсім недавно боявся навіть наблизитися до цього лютого зовні звіра. А насправді — бач, аж очі заплющує від насолоди. Точнісінько як їхній Мурчик, коли його гладиш.

А Петрик теж дивувався. Вік нікого не любив, окрім своєї череди та малого хазяїна. Ну, корів — то звісно, чому. Бо він їхній ватаг. А ватаг має оберігати і любити своїх підлеглих. А маленький хазяїн завжди водить туди, де найсмачніша паша і найсолодша вода. І чуває його за вухом або під горлянкою. Та, виявляється, є ще одна істота, доторки якої такі ж приємні, як і хазяїнові.

"Дивина, та й годі", — подумав би Петрик, аби вмів думати. Але думати він не вмів. То ж вдоволено зітхнув і відвів голову убік, щоб новий приятель почував ще й за вухами.

— Ти диви! — щиро здивувався Грицик. — Я й не думав, що він тебе так швидко прийме.

Було тепло і тихо. Так тихо, що здавалося, ніби окрім них та високого синього неба нічого в світі більше немає. Хіба що на горбі біля дороги бовваніла згорблена постать діда Миколи. Дід не зводив погляду з дороги, котра вела до маєтку пана Кобильського.

— Стежте за мною, — сказав він хлопцям ще зранку. — Коли за вами їхатимуть — я дам знати.

Спочатку друзі тільки те й робили, що позирали в бік діда Миколи. Та через деякий час їм знайшлося неабияке діло. Грицик притарабанив зі свого схрону надзвичайно цінні для кожного воронівського хлопця скарби: кілька справжніх татарських луків з сагайдаками, повними стріл, з півдесятка ножів і три шаблюки, теж татарські. Все це Грицик свого часу розшукав біля старого городища підстарости Сидірка.

— Не завадило б їх почистити, — зауважив він, заклопотано роздивляючись своєю зброю. — Ич, як заіржавіли!

І друзі взялися до роботи. За годину зброя виблискувала під сонцем так, що аж очам боліло. А коли зброя так виблискує, то чом би її не спробувати у звитяжному двобої!

— Хех! — скрикував Грицик точнісінько так, як дід Кібчик, коли рубав дрова.

Санько не скрикував: його мати рубала дрова мовчки. Неподалік стояв бугай Петрик і осудливо мотав головою. Йому не подобалися ця метушня і дзенькіт шабель. Проте сьогодні настрої у нього був пречудовий. Це він уже знав достеменно.

Десь під обід, коли сонце почало припікати не абияк, Грицик відніс свої скарби назад до схрону. Потому хлопці вляглися в холодку і заходилися грати на сопілках. Одразу ж навколо них скупчилося десятків зо два корів. Вони сподівалися, що от-от сопілки в хлоп'ячих руках заграють точнісінько так, як в руках, скажімо, діда Миколи. Проте сопілки то квакали, то нявкали, то верещали, як голодні поросята. Корови послушали-послушали і розчаровано розійшлися. А бугай Петрик чи не вперше пожалкував, що сьогодні у нього гарний настрої.

За цим заняттям хлопці й не завважили, як дід Микола змахнув рукою і скотився з пагорба. Отямилися лише тоді, коли на шляху з'явилися два вершники. Це були слуги пана Кобильського.

Грицик схопився на ноги і озирнувся. До Чортового яру було далеченько. Єдиним захистом для них залишився бугай. Грицик схопив приятеля за руку і потяг його за Петрикову спину. А той, хоч і був у доброму гуморі, одразу ж збагнув, чому захвилювалися його маленькі друзі. Петрик нагнув важку голову у бік прибульців і загрозово заревів.

Вершники нерішуче зупинилися. Вони вже чули про шалену вдачу цього могутнього рогатого волоцюги. Але знали також, що чіпати Петрика не можна. Бо то панове добро.

— Ану, лайдаки, йдіть-но сюди! — звелів вусатий челядник.

— А ви нам нічого не зробите? — запитав Грицик.

І це чомусь обурило молодшого вершника. Він хльоснув канчуком по халяві і злісно вишкірився.

— Диви, воно ще й пащекує! Чуєш, що тобі кажуть?

— Не підходьте, — попередив Грицик. — Бачите, бугай сердиться!

На Петрика й справді находив шал. Він люто копнув ратицею землю, очі йому наливалися темною кров'ю.

І тут Санько не витримав. Він помітив, що між ними і вершниками опинилися ще кілька корів.

— Тікаймо! — гукнув він Грицикові і кинувся у бік Чортового яру.

Молодший з прибульців уперіщив свого коня і кинувся навперейми втікачам. Тієї ж миті Петрик з несподіваною жвавистю кинувся до нього. Жахно заіржав кінь. Нелюдським голосом зарепетував необачний вершник і раптом змовк.

Заревли, заметушилися корови. Вони відчули запах крові. Якусь мить старший челядник отетеріло роздивлявся роздертий живіт коня і непорушне тіло свого товариша. Тоді зло лайнувся і, широким колом оминаючи розшалілого Петрика, кинувся за хлопцями. Проте не встиг — ті вже скотилися до яру. Між кущів промайнула брудна Грицикова сорочка, і вершник, не роздумуючи, пустив у хлопця стрілу. Не вцілив. Другу і третю випустив навмання. А затим чимдуж погнав коня назад, бо Петрик уже був неподалік від нього.

Хлопці переховувалися в чагарях до ночі. Вони страхалися з'явитися на очі навіть дідам-пастухам. Лише пізно увечері, коли в селі згасли останні вогні, городами прокралися до Санькової хати.

Мати стояла на порозі. Схопила хлопців, втягла їх до хати. Нашвидкуруч завісила вікно і засвітила каганця.

Санько мимоволі зойкнув — мамине обличчя було геть вкрите синцями.

— Тікайте, синочки, — шепотіла вона розпухлими вустами. — Ці нелюди обіцяли скарати вас на смерть, коли спіймають. Втікайте, дітоньки, бо вони взавтра повернуться!

— Куди ж нам втікати, мамо? — розгублено запитав Санько.

— Аби ж то я знала! — розпачливо схлипнула мати. — Ось тобі свитка, ось вам сорочечки і вузлик з хлібом... Тікайте, дітки! Десь переховайтеся, а за тиждень повертайтеся. Може, і вгамується.

Вона обняла сина, і її плечі затрусилися в беззвучному плачі.

— За тиждень повертайтеся, — прошепотіла їм услід.

Проте хлопці не повернулися ні за тиждень, ні за місяць.

А за якусь годину до Санькової хати зі стогоном придибав дід Кібчик.

— Ледве дістався, небого, — сказав він. — Схоже, всі печінки повідбивали, гаспиди... Демкові теж перепало. І всім хлопцям, які не встигли втекти. Побили і забрали з собою... — з зусиллям вдихнув повітря і поцікавився: — Твій хоч приходив?

— Приходив, — схлипнула мати. — Вигнала я їх з хати... Нехай заховуються, де зможуть... А мені вже байдуже.

— Гай-гай, — похитав головою дід Кібчик. — А я оце збирався сказати їм, куди податися. Та бачиш, не встиг. Ноги, бач, не тримають...

ЛЮДСЬКИЙ ГОЛОС МЕЖИ ЗВІРІВ

Хлопці скрадалися між городів, мов двійко злодіїв. Бо хто його знає — побачить якийсь сусіда, спіймає і відведе до пана. Бо ж пан велів нагородити тих, хто їх спіймає.

За селом хлопці зупинилися. Над їхніми головами з писком миготіли кажани. У високому небі холодним сяйвом мерехтіли зірки. З лісу долинув стривожений голос оленя.

— Куди тепер? — запитав Санько.

Грицик відповів не одразу. А й справді, куди податися? В селі, звісно, лишатися не можна. І неподалік від нього теж. Бо слуги пана Кобильського можуть повернутися з собаками гончаками. То ж треба було відійти від села якомога далі.

— Підемо до Сторожового дуба, — нарешті ви рішив Грицик.

Про Сторожовий дуб у Воронівці знали всі. Він стояв на півдорозі до Сули і був набагато вищий за довколишні дерева. З його вершини можна було побачити геть усе — і те, що робиться біля Сули та Дніпра, і очерети Вовкулацького кута, і саму Воронівку. А коли добре придивитися, то можна розгледіти навіть канівецьке городище, де мешкав пан Кобильський.

Старі люди казали, нібито колись на місці Воронівки стояло місто Римів, а в ньому була велика сторожова застава. І на цьому дубі завжди сидів дозорець. Коли вилізти на дуба і гарно придивитися, то можна було помітити, де саме він сидів. В одному місці гілки перетиналися так химерно, що можна було навіть лежати.

От тільки видиратися на нього було не так вже й легко. Стовбур у дуба був рівний і такий товстий, що й учотирьох не обхопити. Проте воронівські хлопці сплітали із дикого хмелю мотузку, закидали її на нижню гілку, а потім, мов білки, видиралися на вершечок дуба.

На щастя, мотузка звисала майже до землі.

Хлопці наламали трохи дрібних гілочок, аби їм було м'якше. Тоді вкрилися свиткою, притислися один до одного і поринули в сон.

Проте проспали недовго. Зненацька з глибини лісу до них долинув жажний рев. Йому у відповідь озвалося моторошне виття. А ще за якийсь час під дубом з хрюканням і вереском протупотів гурт свиней. Вони поспішали заховатися у плавнях.

— Мабуть, від вовків утікають, — висловив здогад Грицик. — Чи від ведмедя.

— А він сюди не забереться? — запитав Санько.

— Не забереться, — заспокоїв його Грицик, котрий знав усе на світі.
— Дорослі ведмеді по деревах не лазять.

Потому Грицик згорнувся клубочком і за мить солодко засопів. А Санько заснути вже не міг. Він раптом відчув, що над ними нависла небезпека.

"Ну, гаразд, — роздумував Санько. — Дорослий ведмідь по деревах не лазить. А напівдорослий?"

Хлопець пильно вдивлявся в темряву — туди, звідкіля нещодавно долинуло жахливе ревіння. Зненацька йому привиділось, ніби там щось блимнуло. На якусь мить щезло. Потім знову блимнуло, проте вже в іншому місці.

— Грицику, — прошепотів він. — Глянь, щось світить.

— Де? — стрепенувся зі сну Грицик.

— Он там...

І знову зблиснуло. Тепер вже майже біля землі.

— Дика кішка, — ледь чутно мовив Грицик. — Коли б не полізла до нас...

Санько зіщулився. Він чимало чув про диких кішок. Хоча й скидаються на звичайних, проте набагато більші. За розміром майже як вівця. Хвіст у них коротенький, а на вухах китички. А що вже лихі! Заляже на нижній гілляці і чатує на здобич. І отямитися не встигає, як уже лежить на землі з перегризеним горлом. Два роки тому таке трапилося з Саньковим сусідою дядьком Свиридом. А він же не якийсь хирлявий дядько був, двох татарів подолав під час останнього нападу!

Нараз два вогники щезли, і до хлопців долетів звук м'якого стрибка на землю. Тієї ж миті повітря розітнув зляканий писк. Мабуть, дика кішка на когось накинулася.

І справді, через хвилю до них долинуло задоволене мурмотіння.

— Тепер не страшно, — сказав Санько. — Вона вже сита.

— Хтозна, — заперечив Грицик. — Вони й ситими нападають.

Схоже, він мав рацію. На землі знову зблиснуло. Затим Санько розгледів сіру пляму, що рухалася у бік Сторожового дуба.

— Ой... — раптом злякано прошепотів Грицик. — В нас же і зброї нема!

І справді, хлопці так поспішали, що не взяли ні чого з собою. Ні ножів, ні луків.

— Що ж робити? — запитав Санько.

— Не знаю...— відказав Грицик. Він і справді не знав, як бути. Мабуть, вперше у житті.

Під Сторожовим дубом почулося шкрябання. Скидалося на те, що дика кішка гострила кігті. Згодом сіра пляма повільно поповзла по стовбуру.

У Грицикових руках якимось дивом опинився сухий штурпак. Але що ним можна вдіяти?

Санько напружено вдивлявся у сіру пляму, котра піднімалася вгору.

"Не лізь, — подумки умовляв він її, як ото нещодавно курчат на своєму подвір'ї. — Ти ж сита. Навіщо тобі ще й ми? Ну, не лізь же далі, зупинися!"

У відповідь почулося зле сичання. Два вогники блиснули у Саньків бік. Та він був ладен присягнутися чим завгодно, що сіра пляма завмерла!

"Молодець, — подумки продовжував він говорити з дикою кішкою. — Йшла б ти собі до лісу, га? Ну, що тобі варто це зробити? Там же поживи скільки завгодно. Ну, йди, прошу тебе, йди геть!..."

Він уявив, як дика кішка, зупинившись, почала роздумувати, що їй робити далі. Потім вона розвернулася і поволеньки стала спускатися по стовбуру...

За мить під Сторожовим дубом почулося м'яке гупання.

— Пішла! — зраділо видихнув Грицик. — А я вже було подумав... Як ти гадаєш, Саньку, чого вона пішла? Невже чогось злякалася? А чого?

— Не знаю, — силувано відказав Санько. Якась дивна кволість огорнула його. У скронях гупали велетенські дзвони, і голова аж розривалася від того бамкання. — Я попросив її піти...

— Як попросив? — не зрозумів Грицик.

Санько не відповів. Він припав чолом до холодної гілки. Стало трохи легше.

А з сусіднього дерева на них знову світило двійко вогників. Проте Санькові було вже байдуже. Йому страшенно захотілося спати.

Та заснути знову не вдалося. За деякий час з темряви долинув стукіт копит, що наближався до Сторожового дуба. Долинав він звідтіля, де ще зовсім недавно хлопці разом з Демком чатували на вовкулаків.

— Хтось їде, — прошепотів Грицик.

— Може, то олені? — кволим голосом відгукнувся Санько.

— Олені від села не йдуть, — заперечив Грицик. — Схоже, що це...

І він міцно стис руку товариша. А стукіт копит долинав уже зовсім зблизька. Нарешті хтось невидимий протупотів повз Сторожовий дуб. Голосно тріснула гілочка під копитами, і враз пролунало оглушливе:

— Апчхи!

Грицик ледь не закричав з жаху. А може, й скрикнув, бо стукіт нараз припинився. Хтось, невидимий у темряві, ще раз кашлянув, а потім подався далі.

Незабаром стукіт копит розтанув удалині.

— Хто б це міг бути? — стиха запитав Санько. — Кашляло ж як людина. Слухай, може, нас уже шукають панові слуги?

Грицик шморгнув носом. Він досі не міг подолати тремтіння. Лише трохи згодом зауважив:

— А дикої кішки вже не видно. Аби то був хто з людей — вона залишилася б на місці.

— То, виходить, це не людина проїхала?

— Виходить, ні.

— А хто ж тоді був?

— Я чув, що єдиний, від кого ховається навіть дика кішка — це вовкулака...

— Ой...

Почало розвиднюватися. Густі тумани повільно потягнулися від Вовкулацького кута, білим перекотиполем покотилися повз Сторожовий дуб у бік Воронівки. Здавалося, ніби увесь світ залито молоком. Лише інколи в прогалинах між клубками туману можна було розгледіти обриси дерева чи купу очеретів.

"Тепер вже не страшно, — сонно подумав Санько.

Очі йому злипалися. — Над ранок хижачи ховаються. І вовкулаки, мабуть, теж. Тепер можна й поспати..."

І чи то він вже заснув, чи ще ні — але нараз перед його очима зринула постать білобородого діда. Вона сповільна пропливла в далеч за клубками туману. Дідові вуста щось шепотіли до Санька, проте він не міг розібрати, що саме. А коли постать відпливла в далеч, — Санько раптом побачив себе і Грицика на трав'янистій купині, котру повільно зносила вниз дніпрові течія. А попереду виднівся острів. Санько його ніколи не бачив, але чомусь знав, що острів цей носить назву Кам'яного...

А потім він став тоненькою гіллячкою, яку трусив дужий вітер. Трусив і прохав прокинутися.

— Саньку, та прокинься нарешті! — розлючено заволав вітер Грициковим голосом, і Санько прокинувся.

Грицик сидів поруч. На його щоці червоніла свіжа подряпина.

— Спиш? — докірливо сказав він. — А я вже на вершечку побував. Ніде нікого. А знаєш, що я вирішив? Біля Воронівки ми ховатися не будемо. А підемо до Кам'яного острова. І знаєш, коли я це придумав? Коли спав. Сплю, а мені хтось ніби каже: "Ідіть до Кам'яного острова, ідіть до Кам'яного..." Диви! Що там?

Під дубом лежало двійко ножів. Поруч з ними — два луки і сагайдаки зі стрілами.

То були скарби з Грицикового сховку.

МЕДОВА ЯМА І ВОВК

По обіді хлопці були далеко за Сулою. Починалися геть незнайомі місця. Грицик, що йшов попереду, намагався триматися ближче до дніпрових плавнів.

— Як побачимо татарина — мерщій в очерети, — пояснив він Санькові.
— А в очеретах татарин нас нізащо не знайде.

— Зате там повно кабанів, — заперечив Санько. Дивна млявість все ще не полишала його.

— Ну то й що? Хрюкне кабан — ми одразу в степ!

— Краще було б пливти по Дніпру. Там ні кабанів, ні татарів нема.

— Звідкіля ти знаєш? — заперечив Грицик. — Не татари, то ще хтось є. Та й пливти довго. Аж цілих п'ять діб. А пішки, хлопці казали, до Кам'яного острова можна дістатися за три дні.

Чим далі було від Воронівки, тим певніше почувався Грицик. Степ був рівний, мов долоня. Вітер хвилею гнав смарагдові трави.

І ніде — жодного татарина. Хіба промайне вдалині стадо диких коней-тарпанів, чи осудливо погляне з високої могили на малих втікачів кам'яна баба.

В плавнях теж було тихо. Свині відсипалися у своїх, прихованих від чужого ока, баюрах. Лише мошва та птаство вилися над головою. Одразу за Сулою Грицик підстрелив дві качки. Хлопці розвели багаття і добряче пообідали.

Та чим нижче схилялося сонце, тим швидше щезала Грицикова впевненість. Йому почало здаватися, ніби за ними хтось стежить. Вже кілька разів Грицик помічав, як щось сіре шмигало в траві неподалік від них. Шмигало безшелесно і тихо, неначе тінь.

"Мабуть, якесь звірятко, — заспокоював себе Грицик. — Бо ж у степу ні диких кішок, ані ведмедів немає..."

Проте раз у раз ковзав стривоженим поглядом по найближчих купинах. Одного разу навіть стрілу пустив.

— Навіщо? — запитав Санько.

— Просто так, — навмисне бадьорим голосом відказав Грицик. — Схоже, ховрашок проскочив.

— Ні, не ховрашок, — заперечив Санько. — Щось більше. І набагато.

— Ти теж його бачив?

— Еге ж. Може, лисиця? Так ні. Вона руда. А те, що прошмигнуло, було сіре.

— Мабуть, заєць...

Тепер хлопці йшли обережніше. І не стільки стежили за тим, що діється у степу, скільки вдивлялися в найближчі кущі. Проте навколо було так тихо і спокійно, що острах невдовзі минув.

Високо в небі кружляли птахи. Віяв млявий вітерець. З очеретів долинали заклопотане качине кахкання. Довкола хлопців вилися бджоли. З кожним кроком їх ставало дедалі більше.

— Ого, скільки їх тут! — дивувався Санько. — Немов у дуплах діда Мусія.

— Куди тому дідові, — заперечив Грицик. — Тут їх значно більше. От тільки б знати, де вони тримають мед.

Грицик понад усе любляв мед. Та й Санько теж. От би зараз знайти дупло, викурити звідтіля маленьких, вкритих пушком злючок, а потім висмоктати з щільників неймовірно смачний мед! І заїдати кислуватим маминим хлібом.

Та, схоже, поблизу не було місця, куди бджоли зносили б мед. Для цього потрібні старі дерева з дуплами. А їх теж не видно. Хіба он, удалині, щось синіє.

— Мабуть, байрак, — сказав Санько.

І тут сталося несподіване. Санькова нога провалилася у щось тепле і липке. Тієї ж миті над ним здійнялася хмара бджіл. Санько зарепетував не своїм голосом і миттю обігнав Грицика, що йшов попереду.

— Що з тобою? — запитав Грицик. Проте відповіді не дочекався, бо розлютовані бджоли обсіли і його.

Хлопці мчали степом, мов двійко наполоханих оленів. Тепер їм було не до татар. Та й навряд чи татарські коні змогли б їх зараз наздогнати.

Отямилися хлопці в очереті.

— Чого це вони на тебе так налетіли? — ледве зміг вимовити Грицик, бо його вуста вже нагадували дві пишні пампушки. На цих двох пампушках усілася здоровецька груша. Санько відчував, що й у нього не кращий вигляд. Ліве око запухло так, що його можна було розплющити хіба з величезним зусиллям, горіли вуха, а до шиї наче хтось приклав розпечене залізо.

— Хіба я знаю, — відказав Санько. — Ішов і раптом провалився у яму...

І він провів рукою по зашерхлих вустах. Рука була навдивовижу солодка. Санько придивився до неї здоровим оком, ще раз лизнув — і вигукнув:

— Та це ж мед! Грицику, я провалився у медову яму!

Грицик провів пальцем по Саньковій руці, просунув його між двох пампушок. Ще. І ще раз.

— ...ед, — нарешті задоволено вичавив він із себе.

Тоді подумав і додав: —...оди...

— Що ти кажеш? — не зрозумів Санько.

— ...Оди, — повторив Грицик. —...ити...

І показав, ніби він п'є із кухлика.

— Зрозуміло, — сказав Санько. — Хочеш води?

— Еге, — відказав Грицик. Це було єдине слово, яке він міг вимовити, не ворущачи вустами.

І хлопці подалися шукати воду.

Байрак, до якого вони дісталися, стояв над неширокою річечкою з низькими заболоченими берегами. Чвакаючи у твані, хлопці кинулися до неї і занурили обличчя у прохолодну воду. Стало трохи легше.

Пирхаючи, Санько підвів голову й озирнувся. Перед єдиним його оком постав невеличкий вибалок, в котрому росли старезні дерева. Довкіл валялися сухі гілляки. Видно, хтось колись збирався розкласти тут багаття, проте не встиг.

— Грицику, давай зробимо пліт, — запропонував він товаришеві, що ніяк не міг відірвати обличчя від води. Проте той лише заперечливо повів головою і знову занурив її у річку по саму шию.

Санько тяжко зітхнув. Це ж стільки ще треба йти до того Кам'яного острова! А так — лежиш собі на сухій траві, роздивляєшся на всі боки — а Дніпро сам несе тебе туди, куди потрібно.

Він ще раз зітхнув і поглянув на протилежний берег. І зненацька побачив таке, що краще б вже бджоли йому і друге око вжалили!

По той бік річечки сидів вовк. І не вовк, а справжнє вовчисько! Таких здоровецьких Санько ще ніколи не бачив.

— Грицику, глянь... — затиноючись, сказав Санько.

Хлопці завмерли. Першим отямився Грицик. Він вихопив з-за спини лука, висмикнув з сагайдака стрілу і націлив її на вовка. Проте вчасно схаменувся. Такою стрілою, як у нього, можна лише поранити звіра. А поранений звір, як відомо, вдесятеро лютіший від здорового.

Вовк, здається, теж здогадувався, що Грицикова стріла особливої шкоди йому не завдасть. Він улігся на траву і позіхнув, вишкіривши ікла. Санько мимоволі здригнувся — такі ікла і здоровецькому турові миттю перегризуть ногу...

Задкуючи, хлопці відійшли від берега. Певний час вовк зацікавлено спостерігав за ними. Зненацька нашорошив вуха і щез у кущах.

Тільки тепер хлопці відчули, як у них тремтять коліна. Йти на той бік їм уже не хотілося.

— Бачиш, Грицику, він нас зовсім не боїться, — сказав Санько. — А що ж буде вночі? Ні, ти як хочеш, а я далі не піду. Я буду робити пліт.

Цього разу Грицик погодився.

Для воронівського хлопця зробити пліт було звичним ділом. До того ж усе було під рукою — і сухі палиці, і торішня трава, і мотузки дикого хмелю. Не встигло сонце заховатися за очеретами, як на дрібних брижах погойдувалося щось схоже на копичку сіна. Хлопці, не гаючись, забралися на плота, і Грицик відштовхнувся тичкою від берега. Пліт повільно зрушив з місця і поплив за течією до Дніпра.

Коли вони дісталися до першого закруту, Санько схопив товариша за руку:

— Глянь! Знову з'явився.

Так, на тому місці, яке вони тільки-но полишили, стояв той самий сіроманець. І вигляд у нього був такий пришелепкуватий, що хлопці мимоволі засміялися.

— Не встиг, — сказав Санько. — Шукай собі іншу поживу!

НІЧНІ СУПУТНИКИ

Другий день пливли хлопці тихим дніпровим плесом. На світанні приставали до берега, аби вполювати якусь птаху. Тоді знаходили межі очеретів суху галявину і розкладали багаття. Поївши, шукали дикий щавель, ласували солодкими коренями ситнягу чи добудовували плота. Гарний вийшов у них пліт! Найдосвідченіше вороже око не здогадається, що це таке. І керувати ним легко, бо вчора Санько виловив дошку і примаїстрував її під весло.

А коли сонце сідало за обрій, хлопці виводили пліт на бистрину і пливли за течією.

От і сьогодні вони лежали горілиць на ще теплому сіні, дивилися на далекі мерехтливі зорі і стиха розмовляли.

— Як виросту, буду козаком, — мовив Грицик. — Але не таким, як наші воронівські.

— А яким? — поцікавився Санько. — І чим тобі наші не подобаються?

— Бо не цікаво. Сиди собі та лови рибу чи бобра. А потім староста все забирає собі. Ні, я буду такий, як Микола Сом. Чи навіть Вирвизуб...

— А це хто?

— Невже не чув? Це ж, ого, які козаки! Татари їхнього духу бояться. Бо вони не рибу ловлять, а йдуть у степ полювати на ногайців. То відіб'ють полонених, то налетять на татарське селище і мстяться за наших... А найбільше я хотів би бути таким, як Швайка. Чув про нього?

— Ні.

— То що ти тоді взагалі чув? А це ж такий розвідник, якого ще світ не бачив! Не встигнуть татари зібратися в набіг, як Швайка вже передає про це переяславському старості, і ніхто з татар його не спіймає. А знаєш, чому?

— Ні...

— Ех, ти! А тому не спіймають, що він уміє перекидатися на вовка...

— То він що — вовкулака? — вжахнувся Санько.

— Мабуть, що так, — згодився Грицик. — Тільки він добрий. На своїх не кидається. Або ще під'їде до найголовнішого хана і стрілою в нього — раз! — і нема хана.

— А татарські слуги навіщо? — засумнівався Санько. — Вони ж його не підпустять до свого пана!

— А вони й не знають, що це Швайка. Бо він часто вбирається у татарську одіж і вміє балакати по-татарському, як справжній татарин... — Грицик зітхнув. — А я ще не зовсім навчився балакати по-татарському. От якби до осені побув з дідом Миколою, то напевне б навчився. А потім пробрався б до татар і, коли всі захропуть, — шаблюкою — раз, раз! Оце вам за маму! Оце за тата!

Тепер вже зітхнув Санько.

— Я б теж хотів помститися їм за тата, — сказав він. — Але ж не знаю по-їхньому. Слухай, Грицику, може, ти мене хоча б трохи навчиш, га?

Грицик помовчав.

— Не така вже це й легка справа, — нарешті озвався він. — Проте коли ти просиш, то навчу. Для друга мені нічого не шкода.

— От спасибі! — вихопилося у Санька. — І тоді ми разом поїдемо у ту орду. Швайка один, а нас двоє було б, уявляєш? От здорово!

Схоже, Грицикові ці слова сподобалися неабияк.

— О! Ми тоді б з тобою... — почав він, проте одразу й замовк. — Слухай, за нами, здається, хтось пливе, — прошепотів він. — Ховаймося! І хлопці пірнули до нори, що була в копичці. Позад них почулося легке плюскотіння. Ніби хтось загібав веслами. Затим пролунали голоси. Навіть не голоси, а тиха пісня:

Ти ногаєць, я ногаєць,

Оба ми ногайці.

Ти попався Вирвизубу,

Я попався Швайці...

— Замовкни! — раптом пролунав розгніваний голос. — І без тебе кішки на душі шкребуть.

— Та я що? — знітився той, хто співав. — Я ж нічого. Що люди співають, те й я.

— Люди, люди, — передражнив його власник розгніваного голосу. — Чхав я на твоїх людей!

— Та не смикайся ти, Митре, — озвався третій голос. — Наше діло маленьке. Що дадуть, те й повеземо. А звідкіля воно візьметься — то вже не наше діло.

З імлі випірнуло два човни. На першому сиділо троє. Задній, порожній, був прив'язаний до першого.

— Дивіться, куди правите! — сердитим голосом сказав той, хто сидів на носі. — Он трохи на копицю не наскочили.

Санько і Грицик затамували подих. Як добре, що вони здогадалися натягати сіна та старої трави! А то зараз сиділи б перед чужинцями, мов пташенята на долоні.

Передній човен круто звернув убік.

— Ну й розвелось всілякої погані, — пробурчав той, хто сидів на веслах. — То тобі корч, то копиця. Проїхати вже ніде.

— Дядьку Митре, а що нам можуть накласти в човни? — запитав той, хто перед цим співав. — Тільки не сердьтеся, коли я щось не те запитав. Я ж оце уперше з вами.

— Поясни йому, куме, коли воно таке святе, — сказав задній. — А я тим часом трохи подрімаю.

— А що тут пояснювати? — відказав кум. — Роби, що велено, та й годі. Роби, поки голову не знесуть.

— Таке скажете, дядьку! Хто це нам голову знесе? Ми ж по панському наказу пливемо.

— От-от. А тут тобі панів нема. Тут козаки хазяйнують. А в них свої порядки.

— Які ж то свої?

— А такі. Коли спіймають на гарячому — не зважать, панський ти чині.

— То що, дядьку... Ми щось не те чинимо, га?

— А ти як думав? З добрими намірами вночі не скрадаються...

— А де ж інші?

— Подалися понад плавнями. Западуть якогось роззяву — і бувай здоров. А ми його здобич повеземо до пана.

Голоси все віддалялися, аж поки не розтанули у далині. Тільки тоді хлопці висунулися з нори.

— Якись дивні люди, — сказав Санько. — А в мене так в носі засвербіло, що ледь не чхнув.

— Добре, що не чхнув, — спохмурнів Грицик. — Бо пішли б ми з тобою на дно раків годувати.

Санько мерзлякувато зіщулився.

— Еге ж, від таких треба, мабуть, триматися подалі, — сказав він. — Як ти гадаєш, Грицику, скоро буде Кам'яний острів?

Грицик пильно вдивився у темряву, що почала розсіюватись.

— Та повинен вже бути, — сказав нарешті. — Про те хто його зна — Кам'яний він чи якийсь інший. Треба б у когось запитати...

Добре було дідові Кібчикові радити воронівським козакам, щоб дісталися до Кам'яного острова, а там розшукали Байлемового Василя. А як того Василя розшукаєш, коли навіть ні у кого запитати?

НА ОБІЙСТІ РУДОГО МАЦИКА

Поволі світлішало. Легкий вітерець погнав за течією пасма рожевого туману. Треба було шукати сховок на день.

Хлопці підігнали плота до піщаної коси. Грицик першим вибрався на берег і довго вдивлявся у туманну далечінь.

— Нічого не розібрати, — нарешті сказав він. — Мабуть, Саньку, треба йти у плавні. Може, когось зустрінемо. А ні — подамося у степ. Я чув, що на впроти Кам'яного острова росте діброва. І там є дуб майже такий, як у нас Сторожовий.

Приховавши пліт від чужого ока, друзі поснідали і подалися у плавні. Проте цього дня їм не дуже щастило. Майже до обіду пробродили вони в очеретах, але натрапляли лише на боброві чи видрячі сліди. А людського так і не знайшли. Двічі Грицик рятував Санька з трясовини, один раз Санько врятував Грицика.

— У нас болото, як болото, — сказав Грицик, викручуючи одягу. — Одразу видно, куди ступати. А тут... Я гадав, що це галявинка, а воно бач, що вийшло...

По обіді вони дісталися до вузького і довгого острова, що лежав обіч двох озерець. На ньому якийсь бородатий дядько в'ялив рибу. Угледівши

хлопців, втупився у них так, начебто перед ним вигулькнув десяток потопельників.

— Свят, свят, — перехрестився він. — Скільки перебачив у цих болотах всілякої чортівні, але дітей — уперше.

І все ж, як розшукати Байлемового Василя, чи бодай де живуть воронівські хлопці — не знав.

— Я в цих місцях ще недавно, — пояснив він. — Знаю хіба що рудого Мацика. Тільки він мешкає ближче до степу...

І дядько махнув рукою в бік очеретів.

— Спасибі вам, — сказав Грицик, і хлопці подалися у тому напрямку.

Та чи то дядько махнув рукою не дуже точно, чи хлопці самі трохи збочили, проте коли вони вибралися з плавнів, ніякого Мацика не знайшли. Ні рудого, ні ще якогось.

Вже звечоріло. Хлопці нерішуче зупинилися. Повертатися назад вони побоювалися. Плавні — то не таке місце, аби по ньому розгулювати вночі. Проте й серед голого степу теж не хотілося ночувати. Можна прокинутися з татарським арканом на шиї.

— Давай проберемося он туди, — запропонував Грицик і показав на купу дерев, що бовваніла неподалік очеретів. — Переночуємо у гіллі, а зранку видно буде.

Проте до дерев вони так і не дісталися. Зненацька зі степу долинув стукіт копит. Ледве хлопці встигли зачаїтися, як з за очеретів, що довгим язиком видавалися у степ, вигулькнуло п'ятеро вершників. Неподалік від хлопців вони зупинилися. Але й на такій відстані розгледіти їх було нелегко, бо на землю вже опустилися сутінки.

Передній зіскочив з коня і наказав:

— А тепер — переодягатися! — і цвикнув зубом. — От бісова личина — знову розболівся...

Вершники спішилися. Скинули верхню одягу, розв'язали сакви. А за хвилину хлопці закліпали очима від подиву: перед ними були не звичайні подорожні, а татарські вояки.

— Га, Свириде, тепер тебе рідна мати не впізнає, — зареготав один з них. — Вилитий бусурман!

— Краще б на себе подивився, — огризнувся Свирид.

— А що, я теж такий, — згодився насмішник. — Мудро пан рішили. Коли що — хай нас шукають межі ногайців.

— Готові? — запитав той, що цікав зубом. — Ану, на коні! Рушили!

І дивні вершники почали розчинятися в сутінках. Грицик вагався недовго. Він зіскочив з дерева і сказав:

— Саньку, давай слідом!

— Та... — нерішуче опирався Санько. Чомусь йому страшенно не подобалися ці люди. А чому — і сам сказати не міг.

— А раптом це сам Швайка! — наполягав Грицик. — Забув, як він у татарську одягу перевдягається?

— Ні...

— То побігли! Може, й нас із собою візьме!

Хлопці чимдуж припустили навздогін. І вчасно: очерети саме поглинули останнього вершника. Згодом довелося брати напрямок на шурхіт та чвакання кінських копит в баговинні.

Хлопці йшли не озираючись. То ж і не бачили, як назирці за ними скрадався вовк. Той, через якого вони пересіли на пліт.

Врешті шурхіт припинився. Натомість почулися вигуки і звуки якоїсь метушні. Ще кілька кроків — і перед очима у хлопців з'явилася невеличка галявина з куренем посередині. Неподалік від куреня горіло багаття. Воно освітлювало руду людину зі зв'язаними руками. Четверо спішених вершників нишпорили в курені та під очеретами. П'ятий стояв перед зв'язаним і розмахував канчуком.

— Де ж твоє хутро, лайдаче? — допитувався він.

— Немає в мене ніякого хутра, — відказав зв'язаний. — Ще не наполював...

— Брешеш!

Канчук свиснув у повітрі. Зв'язаний мимоволі відсахнувся. На його обличчі з'явилася темна смуга.

— Скажеш тепер?

Зв'язаний мовби й не чув цього запитання. Він лише похмуро стежив за метушнею спішених вершників. А ті виносили з куреня в'ялену рибу та птицю. Один викотив барилко меду.

— Гарно попрацював лайдак, — сказав кремезний зайда, що трохи накульгував на праву ногу.

— Та хіба це праця? — зневажливо відказав інший. — Це кожен зможе. А от хутро де?

— Знайшов! — почувся радісний голос.

З-за куреня вигулькнув ще один зайда. В руках тримав добрячу в'язку бобрових та видрячих шкурок. Він зупинився між багаттям та хлопцями, що зачаїлися край очеретів, і засміявся:

— Гай-гай, та від цієї здобичі сам пан не відмовляться!

— Це вам так не забудеться, — крізь зуби вичавив бранець. — Згадаєте ще рудого Мацика...

— Замовч! — гарикнув на нього той, хто розмахував канчуком. Тоді підійшов до знахідки, провів по хутру рукою і наказав: — В'яленину та віск з медом тягніть до ріки. Там куми, мабуть, уже припливли. Хутро — на коней!

— А з цим що робитимемо? — той, хто знайшов шкірки, кивнув на рудого Мацика.

— Камінь на шию — і в воду!

А бранець тим часом поведився якось дивно. Не плакав, не ставав на коліна, не вмовляв, аби йому дарували життя. Він підвів голову і з його вуст зірвався дивний посвист. Скидалося на те, ніби Мацик підманював якусь звірину.

Прибульці здивовано втупилися в нього.

— Ич, розсвистівся, — зауважив кульгавий. — Справжній тобі канівецький соловейко.

— Мабуть, з глузду з'їхав, — здогадався інший. — Від переляку.

Проте рудий бранець мовби й не слухав їх. Він вперто висвистував одну й ту ж мелодію:

— Ф'ю...фіу...ф'ю...

І того свисту не зміг зупинити навіть ще один виляск канчука. Рудий Мацик все висвистував свою дивну мелодію і при тому дивився у бік хлопців. Грицик аж зіщулився: невже рудий Мацик їх бачить? То, коли так, їх можуть побачити і грабіжники!

Що ці дивні вершники були грабіжниками, Грицик вже не сумнівався. Від таких треба триматися подалі.

А з іншого боку — цьому Мацикові треба якось допомогти. Але як?

Прибульці тим часом уже закінчили виносити речі з Мацикового куреня. Клишоногий втиснув хутро до лантуха і прив'язав його до луки сідла сивого коня. Поруч насторожено тупцювало ще четвірко коней. Їх неабияк щось тривожило.

Зненацька один із них стріпнув головою і сполошено заіржав. В ту ж мить з очеретів йому на шию кинулося щось сіре й довге. При світлі багаття мигнули прищулені очі, зблиснули білі ікла. Кінь схарапудився, став дибки. Та було вже пізно — вовк вчепився в його горлянку. Решта коней зірвалися з місця і з голосним іржанням кинулися в темряву.

З несподіванки прибульці отетеріли. Клишоногий кинув лантуха з хутром на землю і пронизливо вереснув:

— Вовкулака!

Прибульців наче громом чворохнуло. Вони не могли відвести очей від потвори, яка накинута на їхнього коня. Першим отямився той, хто був з канчуком.

— Пся крев! — лайнувся він. — За мною, боягузи!

Спішені вершники, вихопивши шаблі, кинулися за своїм старшим.

Проте вовка вже не було. Він наче розчинився в темряві. І якби не мертвий кінь на траві — ніхто й не здогадався б, що тут тільки-но трапилося.

Приблуди похмуро стовпилися навколо коня.

— Здається, рудий свистів не просто так, — нарешті порушив мовчанку один з них. — То він викликав цього вовкулаку.

— Схоже на те, — згодився старший і люто цвикнув крізь зуби. — Я ж йому зараз...

Спішені зайди обернулися до зв'язаного. І остовпіли: того теж не було біля вогнища. Як крізь землю провалився. Лише в одному місці все ще погойдувалися очерети.

Не було і Санька з Грициком. Хлопці без пам'яті летіли у глупу ніч.

НАД ОЗЕРОМ

Хлопці бігли не озираючись. Куди — й самі не знали. Чи то в бік татарського степу, чи назад, до Сули. А може, і ще в якийсь бік. Нестримний переляк додавав їм сил.

Не розбійних вершників жахалися вони, а того велетня-вовка, котрий невідомо як вихопився майже з-за їхньої спини. Може, то й справді був вовкулака, як стверджував один із зайд?

"Раз — і вчепився в горлянку, — згадав Грицик і мимоволі пришвидшив свій біг. — На очах у всіх, ні кого не злякався... А що, як він оце жене за нами?"

— Саньку, не відставай! — гукнув він. Але тут же перечепився через купину і заорав носом у траву.

— Ти не забився? — запитав захеканий Санько, схилившись над товаришем.

Замість відповіді Грицик схопився на ноги і дременув, як заєць. З темряви до Санька долинуло:

— Не відставай!

Поволі світлішало. Почали подавати голос перші птахи. Нарешті на одному боці небо зажеврило. Там сходило сонце, і хлопці, виявляється, бігли саме на нього, прямісінько у татарський степ. Незабаром зіркі Грицикові очі угледіли на виднокраї якусь темно зеленаву купину.

Купина виявилася невеличким гайком на пагорбі, що був порізаний численними яругами. Яруги всуціль були вкриті непрохідними заростями шипшини та глоду.

— Ноги не несуть, — поскаржився Санько і знеможено присів на струхлявілій стовбур. Грицик опустився поруч.

— Трохи відпочинемо і підемо далі, — сказав він.

— Підемо, — ледь чутно згодився Санько.

Проте нікуди вони не пішли. Хлопці й незчулися, як заснули.

Прокинулися вони від стривоженого воронячого каркання. Кілька чорних птахів скупчилося на найближчому до хлопців дереві і вдивлялися в небо. А там повагом ширяли орли. Зненацька один з них склав крила і грудкою полетів до землі. Проте не впав, лише торкнувся крилом трави і знову шугонув угору. В його пазурах щось тріпотіло. А вороняччя, вже заспокоєне, заходилося чистити пір'я. Час від часу то один з них, то інший косив оком на хлопців. Мабуть, вбачав у них поживу.

Грицик позіхнув і підвівся. Вороняччя з карканням знялося в повітря.

— Тихіше, Грицику, — не розплющуючи очей, сказав Санько. — Здається, щось має статися.

— Де? — спохопився Грицик і озирнувся.

Довкола простягався рівний, наче стіл, степ. Праворуч ледь-ледь мріли сизі дніпровські плавні. Неподалік виблискувало невеличке озерце. Його низькі береги поросли шелюгою та очеретом. Над озером схилилося з десяток старих розлогих верб.

— Ніде нічого, — сказав Грицик. — Вигадуєш ти, Саньку.

Проте в голосі його не було певності. Коли вже Санько казав, що йому щось здається, то це щось мало статися.

Та до обіду нічого не трапилось. Зрештою, хлопці осмілилися настільки, що, намагаючись лишати за собою якомога менше слідів, подалися до озера і напилися води. На зворотньому шляху Грицик підстрелив куріпку.

— Підсмажимо надвечір — і рушимо в дорогу, — сказав він, хоча не мав ані найменшого уявлення, в який бік вони повинні рушити.

Санько не відповів. Він виліз на крислатий бересток і завмер межі гілок. Він все ще чогось чекав. Зненацька до Грицика, котрий вже роздумував, чи не час розводити багаття, долетів приглушений вигук товариша:

— Грицику, поглянь!

За мить Грицик уже сидів на гілці поруч з Саньком. На самісінькому обрії здійнялася чорна хмара куряви. Вона наближалася до пагорба, на якому зупинилися хлопці. Курява мовби гналася за кількома десятками вершників. Попереду, на відстані стріли, мчав ще один вершник.

— Татари! — видихнув Грицик, і хлопці грушами скотилися з дерева. Не змовляючись, шугонули в кущі шипшини.

Якийсь час друзі лежали непорушно. Лише серця стугоніли так, що не чути було стукоту кінських копит.

"Ой, мамо, — розпачливо думав Санько, сховавши голову в торішне листя. — Попалися! Що ж тепер буде?"

Першим отямився Грицик. Він підвів голову, озирнувся довкола — і ледь не розреготався. Його друг Санько голову таки заховав добре, а от все інше, мабуть, виднілося на цілу версту.

— Саньку, не стій рачки, — прошепотів він.

— Га? — запитав Санько і підняв нажахане лице.

— Не стій рачки, кажу!

Санько слухняно припав до землі. А Грицик поповз до краю пагорба, аби крізь щілини між гілляччям роздивитися, що ж воно відбувається. За хвилю почув поруч Санькове дихання.

Вершники були вже недалеко. Татари, а це були саме вони, гналися за одинаком, що летів на кошлатому темно-рудавому коневі. Ще один гурт вершників гнав з боку плавнів. Мабуть, не давав утікачеві можливості звернути до Дніпра.

Це, зрештою, зрозумів і сам втікач. Він лише на мить зупинився, і цього було достатньо, аби переслідувачі охопили його широким півколом. Втікач, майже не цілячись, випустив стрілу — і один з татарів звалився під ноги коневі. Інші мимоволі стишили біг і, користуючись цим, втікач знову вихопився вперед.

Повз пагорб гулко протупотів змилений кінь. Вершник, чорновусий смаглявий юнак, низько припав до його шиї і час від часу озирався. І хоча це була лише мить, все ж Грицик встиг завважити на його спітнілому обличчі глузливу посмішку.

Вершник чвалом гнав коня саме до озера. За якусь хвилю він з шурхотом врізався в очерети.

Хлопці здивовано перезирнулися: здурів цей утікач, чи що? Адже в цьому очереті навіть псові не схватися, не те, що вершникові з конем!

А далі навколо них так затупотіло, засвистіло і загалайлакало, що очі хлопців заплющилися самі собою. Їм здалося, що от-от по їхніх тілах пройдуться кінські копита.

Проте тупіт і свист щезли так само швидко, як і налетіли. Хлопці обережно підвели голови. І вчасно.

Нараз із очеретів вихопився кошлатий кінь. Проте утікача на ньому вже не було. Кілька татар кинулися навперейми коневі, решта почала спішуватися. Татарів зо п'ять лишилися на своїх невеличких коненятах і, мов сови, водили головами навсібіч.

Спішені переслідувачі, не роздягаючись, кидалися у воду по коліна, по груди, пірнали на самісіньке дно і з пирханням з'являлися на поверхні. А хто не вмів плавати, косив кривими шаблями очерет і шелюгу.

Лише тепер хлопці збагнули, що саме замислив утікач. Мабуть, він завважив, що його рано чи пізно наздоженуть, то ж відпустив коня на волю, а сам сховався в очеретах. Сховавшись, видовбав очеретинку, взяв її у рота і заліг десь під ряскою.

Цю хитрість воронівські хлопці добре знали. Як знали і те, як з тою хитрістю боротися. Висмикнеш надламану очеретинку — і тільки бульки йдуть з глибини. А невдовзі з'являється і сам утікач — захеканий, і очі на лоба вилазять... Але чи знають про це татари?

Атож, ця хитрість, здається, відома і їм. Ич, кляті, як розмахують шаблями, як висмикують з води кожную підозрілу очеретинку! А озеро ж невеличке, всього з якусь сотню кроків у поперечнику. Та й очерету довкола нього не так багато.

Проте втікач ловитися все не хотів. Уже й сонце почало скочуватися за Дніпро — а татарські пошуки все ще були марними. Уже з лайкою повернулися ті, хто кинувся навперейми коневі втікача — а його самого все ще не було знайдено. Ні живого, ні мертвого.

Грицик з сумом подумав, що вже того смаглявого хлопця і справді може не бути в живих. Напевно, вирішив за краще загинути, аніж потрапити до татарських пазурів. І вчинив отак, як під час останнього татарського набігу на Воронівку вчинив дід Данилко. На своїх хворих ногах дід не встиг разом з іншими добігти до Городища. То ж і свої, і

татари бачили, як він подибуляв до болота, а там з очеретиною в роті пірнув у глибоку ковбаню. Татари з веселим джерґотінням заходилися скошувати очерет навколо ковбані, сподіваючись, що дід от-от випірне на поверхню. Проте так і не дочекалися. Згодом, коли татари подалися геть і в ковбані уляглася каламуть, воронівці побачили діда. Він лежав на самісінькому дні і руки його намертво вчепилися в коріння. Дід волів за краще втопитися, аніж потрапити до рук нечестивців.

Так, мабуть, вчинив і смаглявий втікач.

Грицик відчув, як по його щоках скотилася сльоза.

Врешті, татари почали вибиратися з озера. Певне, теж дійшли такого висновку. Кілька вершників проїхало під вербами, уважно приглядаючись до гілля. Решта на всяк випадок ще раз об'їхала навколо озера. Проте нічого підозрілого не знайшла. То ж, збившись до купи, татари повільно рушили назад у степ. Грицик, котрий трохи навчився татарської говірки від діда Миколи, почув, як один переслідувач сказав іншому:

— Схоже, і цього разу вислизнув таки невірний з наших рук.

— З наших вислизнув, — зло реготнув інший, — але ж не з цього озера. Тут йому й смерть.

За тими розмовами нікому з них навіть на думку не спало зазирнути до гайка, що лежав майже на їхньому шляху.

Коли на видноколі розтанули постаті останніх вершників, хлопці вибралися зі сховища і подалися до озера.

— Може, він ще живий, — сказав Грицик, сам не вірячи у свої слова.
— Може, лежить десь непритомний. То ми його порятуємо.

Та коли дістався до озера — і сам пересвідчився у марності своїх сподівань. Кінські копита перетворили землю довкола озера в суцільне місиво. На поверхні плавали купи скошеного очерету та шелюги впереміж з жабуринням. І жодної цілої очеретини, з допомогою якої міг би дихати втікач.

Зі сльозами на очах вдивлялися друзі в каламутну воду. Чи дізнаються вони хоча б колись про цю людину, що вирішила за краще вмерти, аніж потрапити до чужинських рук?

— Може, й мій батько десь отак лежить, — стиха сказав Грицик.

Невдовзі каламуть вляглася. Та скільки хлопці не вдивлялися в глибочінь — так нічого й не роздивилися. Торф'янистий намул заховав у собі і тіло незнайомого сміливця, і навіть сліди копит.

— Нічого вже ми тут не знайдемо, — нарешті ви рішив Грицик. — Треба йти далі.

Та перш ніж повернутися до пагорба, обережний Грицик вирішив видертися на одну з верб, аби пересвідчитися, чи не наближається до них зі степу ще якийсь татарський загін. Він обрав вербу, стовбур якої ріс трохи похило і був такий товстий, що й двоє дорослих, взявшись за руки, не змогли б його охопити. Грицик розігнався і спритно, мов білка, побіг по нахиленому стовбуру. Та на четвертому кроці нога його зненацька провалилася в якусь порожнечу. Над стовбуром здійнялася хмара порохні. З несподіванки Грицик змахнув руками і звалився на землю.

— Ти краще вилізь по гілці, — порадив Санько. — Он бач, майже до землі схилилася...

Проте Грицик був не з тих, хто відступає від того, що замислив. Він почухав забите місце і відійшов на кілька кроків, аби з розгону знову подертися по стовбуру.

І тут сталося неймовірне. Верба голосно чхнула, а тоді запитала сердитим людським голосом:

— Ти що — не бачиш, куди лізеш?

ПЕРШИЙ БІЙ ДУРНОЇ СИЛИ

Десяток жовнірів пана Кобильського понуро пленталися попід воронівським лісом. Вони отримали від свого хазяїна наказ зібрати худобу і заховати її десь у нетрях. Бо ж ходили чутки, що ногайці не сьогодні-завтра вчинять напад на Посулля.

Взагалі, і так було відомо, що вони наближаються. Про це свідчили чорні димові стовпи ген на обрії. Хто їх запалював — простим поселенцям нині було невідомо.

Раніше, звісно, всі знали, хто цим займався, — сторожові роз'їзди та княжі вивідники. Проте зараз поріділим князям стало не до того, і сторожові роз'їзди щезли — а дими все одно здіймалися до неба, попереджаючи про небезпеку.

Хоча бувало й інакше — татари налітали майже одночасно з появою сигнальних димів. Поки поселянин розглядає дим та, чухаючи потилицю, роздумує, куди ж йому податися цього разу — татари вже тут як тут.

А бувало й навпаки. Татарів ще й духу немає, а між поселян вже ходять чутки, що вони прийдуть, скажімо, завтра під ранок. І що найдивніше — ці чутки зазвичай справджувалися. Але хто їх поширював, звідкіля вони бралися — ніхто й не знав.

Саме такі чутки поповзли цього разу уздовж Сули. То ж пан Кобильський загадав своїм челядникам якомога надійніше сховати худобу. А сховавши, негайно повертатися до Канівців.

Поміж челядників плентався на старезному коні Демко. Став він жовніром несподівано для самого себе. Потому, як його, зв'язаного і закривавленого, пригнали з Воронівки, Демко кілька днів тягав для огорожі канівецького городища товстелезні колоди. Зазвичай Дурна Сила вправлявся один за трьох. І ця його міць привернула чіпке око пана Кобильського. Отож пан і вирішив приєднати Демка до своєї збройної сторожі. Бо ж при потребі такий і від десятка татарів оборониться.

Спочатку Дурній Силі дали найбільшу шаблюку. Проте і вона виявилася залегкою для Демкової руки. Не шабля, а пір'інка з півнячого хвоста. Та й розмахував нею Демко так затято, що, зламавши навпіл шаблі п'ятьох супротивників, вона, зрештою, й сама розлетілася на друзки. Тож відвели Демка до конюшні, всипали за те, що нівечить панську зброю, і веліли озброюватися самому. Розшукав Демко десь замашного окоренка, такого, що не кожен і втримає в одній руці, засмалив на вогні — і тепер від тої Демкової зброї всі шаблі відскакували, мов горох від стінки. А Демковій довбні хоч би що.

А от кінь у Дурної Сили виявився нікудишнім. Був він лишаїстий, підсліпуватий на одне око і такий старезний, що вже й не пам'ятав, коли останнього разу переходив на чвал. Проте іншого коня пан не дав.

— На коня треба заробляти самому, — сказав.

І зараз Демків кінь ледь переступав старечими ногами. Та хоч як дивно, майже увесь час тримався попереду. Хоробрі панські жовніри, не змовляючись, пропускали Демка вперед. Бо надто настирливими були чутки про татарську з'яву. І ледь перед гуртом жовнірів відкривалася лугова місцина, як вони зупинялися, нібито у якійсь важливій справі. І старший поміж них, Куролуп, котрий тимчасово замінив Тишкевича, казав без звичної зневаги, швидше прохально:

— Ану, хлопче, піди поглянь, що там робиться. У тебе ж тее... найзіркіші очі.

І панські челядники тулилися біля узлісся доти, аж доки Демко заспокійливо не змахне рукою.

Панську череду, що паслася під Воронівкою, довго шукати не довелося. Вона паслася там, де й завжди.

Бугай Петрик, забачивши вершників, загрозово ревнув, і Демко знову опинився попереду жовнірського гурту.

Випасав череду дід Микола. Двоє інших пастухів полохливо бовваніли віддалік.

— Як там мій дідо? — запитав Демко. — Ще не оклигали?

— Та вже ніби трохи прийшов до тями, — відказав дід Микола. — А ти ж чого затесався поміж тих песиголовців?

— Бо я, дідо, вже й сам той... жовнір, — гордовито пояснив Дурна Сила. — Мене пан взяв на службу.

— Тьху, — відказав на те дід Микола. — То ти що — тепера своїх будеш шмагати? Атож, гарний онук у Кібчика, нічого не скажеш!

— Не буду я шмагати, — сказав Демко.

— Будеш, — запевнив його дід Микола. — Під панську дудку і не такі танцювали.

— Гей, ви, чого там шепчетесь? — гукнув Куролуп. — Ану, старий, іди-но сюди! Та шкандибай швидше, поки канчука не отримав.

Коли дід Микола наблизився, Куролуп копирснувся у зубах, зневажливо сплюнув на землю і сказав:

— Так от, старий, треба заховати панську худобу. Чи, може, не чув, що татари йдуть?

— Та чув...

— То ж заховати, кажу, треба. І стерегтимеш. Коли що — не носити тобі голови. Зрозумів?

— Що ж тут не розуміти...

— А місця підходящі є?

— Та є. Оно, коли рушити до тієї улоговини, а потім по гатці дістатися до Жабиного острова — то там і сам чорт нічого не знайде.

— Він правду каже? — звернувся Куролуп до Демка.

У відповідь той ствердно хитнув головою.

Проте корови ховатися на Жабиному острові не збиралися. Їм і тут було непогано. Старші вдавали, що ніяк не можуть відірватися від смачної паші, а молодші все поривалися погасати наввипередки з пастуховими кіньми.

— А, пся крев! — лаявся Куролуп улюбленою лай коюпана Кобильського. — Так ми і до татарського пришествя не впораємося. Ану, допоможемо цим ледарям!

Проте й челядникам було нелегко впоратися з чередою. Слуги пана Кобильського не стільки підганяли корів, скільки ухилялися від гострих Петрикових рогів. Але, врешті-решт, і Петрик зрозумів, до чого йдеться. Він вийшов у голови, тихо мукнув, і корови слухняно подалися за ним через гатку.

— Ну, тепер вже легше, — зазначив Куролуп і витер шапкою спітніле обличчя.

— Аби ж то, — заперечив дід Микола. Він притис долоню до лоба і став вдивлятися кудись у далечінь. — Здається, ці бусурмени вже тут...

І справді, через деякий час по той бік луків з'явилися вершники на вертких низькорослих коненятах. Було їх чоловік з двадцять.

— Ви куди? — ревнув Куролуп до жовнірів, що вже розвертали коней у протилежному від татарів напрямку. — До мене, пся крев!

Жовніри знехотя під'їхали до свого старшого.

Демко шепнув дідові Миколі, що заходився розбирати гатку:

— Тікайте, діду... Скажете в селі, що татари поруч.

— Та вони вже знають, — відказав дід Микола, уперіщив свого коня і зник в лісі.

А Демко рушив до жовнірського гурту. І якось так трапилося, що він знову опинився попереду.

Татари розсипалися широким півколом. Проте нападати не квапилися. Чи то побоювалися, чи то на щось чекали.

— Тримаймося! — підбадьорював жовнірів Куролуп. — Чом зирите на кущі? Не бачите, що й татари нас бояться?

Все ж про всяк випадок звелів челяді гуртуватися біля гатки. А тоді звернувся до Демка:

— Ти, хлопче, будеш попереду. А ми тебе підтримаємо з боків.

Татари поволі наближались. З обох боків засвистіли стріли.

Один зі степняків вигукнув каліченою мовою:

— Здавайтеся! Хто здасться в полон, тому я, Мустафа-бек, подарую життя!

— Знаємо, як ви його даруєте, — крізь зуби пробурчав один з челядників, Варивон. — Аркан на шию — і гайда в Крим.

Демко з вдячністю позирнув на нього. Все ж таки, мабуть, хоробрі його нові товариші, дарма, що надто обережні. Ну й що з того, що вони опинилися за його, Демковою, спиною? Нічого дивного тут нема. Хто-хто, а вони вже знають, що коли він, Демко, розкрутить свою довбню, то навряд чи хто зуміє до нього підступитися. Може, навіть і своїх ненароком зачепити. Тож він, Демко, буде розмахувати довбнею, а нові друзі оборонятимуть його з боків і зі спини...

— Ану, хто з вас не боязкий? — гукнув Демко до татар і здійняв над головою свою важку зброю.

— О, гляньте! — гукнув хтось за Демковою спиною.

Ліворуч від них випірнуло з лісу ще десятків зо два татар. На якусь мить вони завмерли, тоді перегукнулися з нападниками Мустафи-бека — і з вереском кинулися на жовнірів пана Кобильського.

Позаду Демка хтось нажахано зойкнув, і за мить почувся стукіт копит. Демко озирнувся. Панські жовніри, нещадно періщаючи коней, летіли один за одним через вузький перешийок. Першим, як годиться, був Куролуп.

Спробував Дурна Сила розвернути і свого коня, проте той лише сумно похитав головою і не зрушив з місця. А далі Демкові було вже не до коня. Татари оточили його з трьох боків. Проте наблизитися побоювалися — з таким посвистом злітала у повітря важка довбня. Один з нападників звів лука, проте Мустафа-бей люто grimнув на нього, і той закинув лук за спину.

Мустафі-бею цей ще безвусий богатир не потрібен був мертвим. Він потрібен був йому живий. За такого у невірницькій Кафі можна отримати не менше, ніж за п'ятьох звичайних бранців.

— Здавайся! — гукнув він до Демка.

Проте Демко чув лише посвист власної довбні. І бачив, що від того посвисту дибки ставали татарські коненята.

— Боїтеся, так? — гукав Демко. — Ану, хто перший!

Проте перших не було. Ніхто з татар не хотів накласти головою.

Замість того в повітря злетіло кілька арканів. Демко легко відмахнув довбнею перші три. Ще два обплелися навколо довбні. Смикнув їх Демко до себе — і два нападники вилетіли з сідел. Проте знову замахнутися Демко не встиг. Шостий аркан обвив його шию. Потемніло Дурній Силі в очах, і він гепнувся під ноги коневі. А той, як і раніше, стояв непорушно і не зводив сумовитого погляду з густих димів, що один за одним здіймалися уподовж Сули.

ЛЮДИНА З ДУПЛА

Хлопці закам'яніли. Вони знали і про нечисту силу, і про вовкулаків, але ніколи ще не чули, щоб верба заговорила людським голосом.

Та верба на цьому не зупинилася. Вона заходилася чхати. І дочхалася до того, що з неї відвалився шмат кори і перед хлоп'ячими очима з'явилося чимале дупло. А в тому дуплі виднілася голова. У голови було смагляве обличчя і чорні вуса, геть покриті порохнявою.

— Апчхи! — сказала голова. — Ну, чого б я ото товкся, як Марко в пеклі?

Голова в дуплі була не сама. Там ще були і тіло, і руки з ногами. І коли все це вибралося з дупла, перед ошелешеними хлопцями постав широкоплечий юнак.

Це був той, за ким гналися татари.

— Апчхи! — востаннє сказав він. Тоді поглянув на хлопців і весело сказав: — О, знайомці з Воронівки! Як ви сюди потрапили?

Хлопці ще ширше розплющили очі. Цю людину вони бачили вперше. А чоловік заходився приєднувати шмат кори до дупла. Затим відійшов убік, придивився до своєї роботи і задоволено запитав:

— Ну, як, бачили щось подібне до цього? Ні? То ж бо й воно. А тепер, хлопче, — звернувся він до Грицика, — збігай-но до тих дерев та поглянь, чи не повертаються татари.

Коли Грицик подався до пагорба, незнайомиць повернувся до Санька.

— Ну, розкажуй, як ви дісталися аж сюди.

— Ми втекли з Воронівки... — почав було Санько, проте незнайомиць його зупинив.

— Та я про це знаю, — сказав він. — Знаю, як ви налякали пана Кобильського і його слуг, як ночували на Сторожовому дубі.

— То це ви тоді чхнули? — здогадався Санько. — А ми вже подумали, що то були ці... вовкулаки.

— Невже ви їх не викурили зі старих згарищ? — насмішкувато запитав незнайомиць. Виявляється, він і про це знав!

— То, виходить, це ви підклали нам луки і ножі?

— Був такий гріх, — охоче згодився незнайомиць. — А то аж зло взяло: такі сміливі хлопці — і тремтять на гілках, мов дві синички. А ще чого ви боялися?

Санько замислився.

— А ще за нами скрадався вовк, — згадав він. — Такий страшний. Навіть удень не ховався від нас.

В очах незнайомця спалахнули веселі вогники.

— Страшний, кажеш. І все ж ви лишилися живі й здорові. То, мабуть, розправилися з ним, так?

— Та ні, не розправилися. Втекли від нього. Зробили пліт і втекли по Дніпру.

— Молодці, здогадалися, — схвально хитнув головою незнайомиць. — А на Дніпрі з вами нічого не трапилося?

Коли Санько розказав про таємничі човни, очі незнайомця погрозово зблиснули. А коли дійшов до того, як якісь люди, переодягнені татарами,

пограбували і ледь не вбили рудого чоловіка Мацика, — незнайомиць скреготнув зубами.

— Ну, нечестивці, почекайте, — пригрозив він невідомо кому. — То, кажеш, його врятував вовк?

— Еге ж. Мені навіть здається, що той рудий Мацик його навмисне висвистував.

— Молодець, — похвалив Санька незнайомиць. — Правильно здогадався. Будуть з тебе люди, якщо татари не спіймають.

Коли Грицик повернувся від пагорба, Санько й незнайомиць сиділи поруч і розмовляли, мов старі друзі. Санько саме наспівував пісню, яку співав на Дніпрі нічний весляр, а незнайомиць весело реготав.

— То, кажеш, попався Швайці? І за що ж вони на того Швайку так в'їлися?

— Ніде нікого, — сказав Грицик. — Я і в степ дивився, і на плавні. Пустка. Одні лише птахи літають.

— Ну, птахи нам не страшні, — заспокоїв його незнайомиць. — Не ми їх, а вони нас нехай бояться...

Незнайомиць підвівся, ступив крок, другий — і раптом кудись щез. Мов крізь землю провалився. Хлопці лише очі протерли: тільки-но стояв перед ними, посміхався — і все! Навіть трава не ворухнулася. А ще за хвилину щось, схоже на його постать, промайнуло на пагорбі межі дерев, звідкіля щойно повернувся Грицик.

— Не вірять, — образився Грицик. — Пішов перевіряти. Про що він тебе розпитував?

— Як ми сюди потрапили, — відказав Санько. Тоді озирнувся у бік пагорба і стиха додав: — Мені здається, що він за нами стежив.

Грицик недовіжливо посміхнувся.

— Вигадуєш ти все, — сказав він. — Я б його побачив. В мене око зірке.

Тепер уже образився Санько.

— Не віриш? А звідкіля він знає, як ми вовкулаків хрестили? А зброю хто нам приніс до Сторожового дуба? Він сам зізнався. От тільки про нічних веслярів на Дніпрі не знав...

І Санько затнувся.

Біля них, начебто нічого й не сталося, знову опинився незнайомиць.

— А таки не знав, — згодився він. — За це вам, хлопці, велике спасибі. А тепер слухайте мене. Ви здатні дістатися до плавнів? Не втомилися?

— Ні, — сказав Грицик. — Але ж там...

— Ти про тих, хто схопив рудого Мацика? То вже хай голова болить не у вас.

— Та ми не про те, — сказав Грицик. — Ми там на пагорбі залишили куріпку. Хотіли з Саньком засмажити, бо голодні.

Незнайомиць зітхнув.

— Доведеться, хлопці, трохи потерпіти. А ви гарно заховалися, — похвалив він їх. — Молодці. І за куріпку від мого товариша вам велике спасибі.

— Від якого товариша? — запитав Санько.

— Є в мене такий. На нього покладаюся не менше, ніж на себе.

— То чого ж він не прийшов сюди? — запитав Грицик.

— Бо дуже сором'язливий. Та й справ у нього нині багато, Грицику.

— Звідкіля ви знаєте, як мене звати? — здивувався Грицик. — А, знаю! Це вам Санько сказав.

— Нічого я не казав, — заперечив Санько.

— Я, хлопче, мушу знати все, — сказав незнайомець. І невідомо було, жартує він чи ні. — Що ж, друзі, відпочили — і гайда далі.

Хлопці йшли позаду незнайомця і дивувалися. Якась незвичайна людина трапилася на їхньому шляху. Стверджує, що про все знає... Але як це їй вдається? І ходить якимось не так, як всі люди. Не ходить, а крадеться. Безшумно, безшелесно. І наче нікуди не дивиться, а все бачить. Ось щойно, не озираючись, новий знайомий сказав:

— Саньку, не відставай. І під ноги дивися, бо на гадюку наступиш.

А Санько і справді трохи відстав. І ледь не налетів на гадюку. Добре, що вона уздріла його першою і зав'юнилася з-під ніг.

— А як вас звати? — не витримав врешті Грицик.

Незнайомець озирнувся, зачекав, поки хлопці його наздоженуть, і сказав:

— Кличте мене Пилипом. — Подумав і додав: — Поки що.

— Як це? — не зрозумів Грицик.

— А так. Сьогодні я Пилип. А завтра, може, буду якимось Саїд-беєм.

Хлопці злякано відсахнулися. Пилип чи то Саїд-бей посміхнувся:

— Не бійтеся. Для вас я ніколи беєм не стану.

Коли дісталися плавнів, Пилип звелів друзям відпочивати, а сам кудись щез.

Хіба що сказав:

— Щось у мене, хлопці, на серці неспокійно. Піду трохи пройдуся, а ви тут зачекайте.

Сказав — і знову щез, мовби його й не було. Повернувся надвечір. І не пішки, а на коні. І це був саме той кінь, на якому Пилип утік від татар.

— Пощастило нам з вами, хлоп'ята, — сказав він. — Ще б трохи затрималися біля того озера — і бути б нам зараз в татарському полоні.

— А вони що — повернулися назад? — жахнувся Грицик.

— Та ні, інші під'їхали. З іншої орди. А у вас як тут — все гаразд?

Хлопці презирнулися.

— Та ніби все гаразд, — відказав Грицик. — Тільки дуже їсти хочеться. Ми вже збиралися щось вполювати та засмажити.

— Добре, що не зробили цього, — сказав Пилип і його чоло насупилося. — Бо ті нечестивці були зовсім неподалік. Ледве встиг відвести їх убік. Ішли по нашому сліду. А якби ще і дим угледіли — нізащо б не звернули.

— То вони що — знову за нами ганялися?

— Трохи було, — відказав Пилип. — Тільки куди їм до мого Вітрика!

І він любовно поплескав по ще вологому крупу свого коня. Тоді видобув з торбини круглого коржа, розламав його на чотири частки і дві подав хлопцям.

— Підживіться трохи, — сказав він. — А вечеряти, сподіваюся, будемо в іншому місці.

Найбільшу частку Пилип віддав Вітрикові. Той не відмовився.

— Здам вас добрим людям, — розмірковував Пилип далі, — і подамся своєю дорогою.

— А куди саме? — не втримався Санько.

Грицик штовхнув товариша ліктем у бік.

— Ну, чого ти пристав? — обурився Санько. — Дядько Пилип куди захочуть, туди й поїдуть. Бо він козак, вільна людина!

— Саме так, — згодився Пилип. — Тільки, хлопці, перестаньте говорити до мене, як до двох. Не такий вже я й старий для того. Згода?

Частина друга.

На Козацьких островах

НА КАМ'ЯНОМУ ОСТРОВІ

Під вечір вони вирушили углиб дніпровських плавнів. Та перед тим Швайка скочив на Вітрика, випростався на повен зріст і довго вдивлявся з-під долоні у татарський степ. Схоже, Швайку щось дуже непокоїло. Нарешті він зістрибнув з Вітрика, взяв його за повід і повів в очерети.

Земля стала пружною, під ногами зачвакала твань.

Було тихо і парко. Після сухого степового повітря хлопцям стало важко дихати. Хтось, невидимий за очеретами, раз по раз гучно ляскав по воді. Чи бобри, чи велика риба. Кілька разів до мандрівців долинали запитливо сердите рохкання, і тоді Пилип надовго завмирав, вслухаючись у байдужий, невпинний шурхіт густих очеретів.

Одного разу навіть вирішив повернути назад.

— Кабани тут люті, — пошепки пояснив він хлопцям. — Їх зараз краще оминати.

Але найбільше дошкуляли комарі. Тонкоголосими хмарами вони накидалися на мандрівців. Тож хлопці затято шмагали себе по обличчю, шиї та литках. Зрештою Грицик не витримав і намазюкав обличчя чорним намулом.

— Тепер не кусатимуть, — сказав він.

Санько подумав і теж намазюкав обличчя. І справді, комарі хоч і дзвеніли над ним, проте кусати перестали.

Пилип озирнувся на них і схвально хитнув головою.

— Справжні козаки, — сказав він. — Самі здогадалися?

— Та ні, — відказав Грицик. — У Воронівці всі так роблять, коли йдуть у болото.

А от Пилипа комарі не чіпали. Мабуть, тому, що він смалив люльку.

Незабаром очерети почали рідшати. Крізь просвіти зблискувала дніпровська блакить. Нараз в обличчя подув теплий вологий вітерець, і комарі кудись щезли.

Мандрівці вийшли на берег. Заплава, що відкрилася перед ними, була подекуди покрита лататтям. За нею виднівся острів із звивистими берегами. На ньому гайками росли крислаті дерева. Понад берегом звисали до води кущі верболозу та очерети. У прогалинах між ними жовтів пісок. За островом, аж до самісінького небокраю, виблискувала під останніми сонячними променями неозора просторінь дніпровської води.

— От і прийшли, — сказав Пилип.

Він підніс до рота долоню і тричі прокричав пугачем. Затим помовчав і пугукнув іще раз.

У відповідь з глибини острова долинуло качине крякання. А через певний час гойднулися кущі біля низького, мабуть, болотистого берега, і на хвилі загойдався широкий, опецькуватий човен плоскодонка. У човні стояв здоровань у полотняній, розхристаній на грудях сорочці. Якусь мить він вдивлявся у прибульців, а тоді заходився шалено відштовхуватися довгою тичкою.

— Пилипе! — ще здалеку загукав він. — А щоб тебе мухи покусали! Ми тут уже таке передумали...

Човен з розгону вилетів на берег. Здоровань кинувся до Пилипа з обіймами — у того аж кісточки затріщали. Люлька випала з Пилипових вуст і задиміла в траві. А здоровань то обіймав Пилипа, то відсторонював його і ляскав широкою долонею по плечу.

— Гей, живемо, друже! Ще не раз загонимо татарам швайку в одне місце, га?

— Та постривай, бугаю бісів! — боронився Пилип. Нарешті він вирвався з обіймів і підняв люльку. — Як там Лимар?

— Та врятувався. І хлопців привів за собою. Каже, якби ти не взяв тих бузувірив на себе — не бачити б їм Дніпра. А ти ж сам як викрутився, га?

— То довга історія...

— Гаразд, розкажеш потім. О, а це що за чортенят привіз? Невже, втікаючи від татар, заодно і в пеклі побував?

"Чортенята" теж не зводили здивованого погляду із здорованя. Когось він їм нагадував. Нарешті одне з них блиснуло в усмішці білими зубами.

— А я вас знаю, — сказало воно голосом Грицика. — Ви Байлемів Василь, еге ж?

Василь ошелешено втупився в хлопців. Тоді повільно мовив:

— Щось у мене серед таких замазур знайомців не було. Ану, йдіть-но сюди!

роз'їзд. Чоловіків з тридцять, не менше. Вони б нас, може, й не помітили, якби Кандиба не ловив гав.

— Еге ж,— втрутився Грицик. — Став стовпом і стоїть. Ми вже знову повернулися до байраку, а він усе ще татарів розглядав. Вони теж його помітили і кинулися у наш бік. То Швайка наказав нам з Барвінком пробиратися яругами до вас, а сам сказав, що візьме татар на себе...

— Взяв, та не всіх, — додав Горихвіст. — П'ятірко ординців побачили, що ми відділилися, й подалися слідом. І навряд чи ми б сюди дісталися, якби не Барвінок.

— А що він зробив? — втрутився Демко Манюня.

— Зачаївся в кущах, коли татари почали наздоганяти нас, і кинувся на переднього. І знову щез. Доки татари кричали щось про вовкулаків, ми знову відірвалися від них. А ще Швайка велів передати, що обдурили його ординці, як малу дитину. Все тинялися по степу малими кошами, а потім злилися в одну орду і погнали до Сули. Хлопці ледве встигли дими запалити...

Наступного дня з'явився й Швайка, геть змарнілий і чорний від пилюки. Кандиби й Коломійця з ним не було. Що з тими трапилося, ніхто не питав. І так усе було зрозуміло.

— Скільки їх пішло за Сулу? — запитав дід Кібчик Швайку.

— Тисяч з десять буде, — ні на кого не дивлячись, відказав Пилип. — Повів їх Саїд-мурза.

Про Саїда-мурзу козаки вже чули. В татарському степу не було ординця, лютішого за нього. Після його набігів у засульських селах лишалася пустка. Усе спалював Саїд-мурза, навіть тинів за собою не лишав.

Вирвизуб заскрипів зубами.

— Шкода, — сказав він. — Шкода, що ми їх не встигли перехопити.

— Облиш, Штефане, — сказав дід Кібчик. — Їх десять тисяч, а нас скільки? Добре, коли з тисячу набереться. Та й то лише триста кінних.

— Я їх б'ю, — похмуро відказав Вирвизуб. — Я їх не рахую.

— І даремно. Тут, бачиш, розтопче орда нашого брата кіньми і не помітить.

— На біса ж ми тоді зібралися? — вибухнув Вирвизуб.

Швайка мовчав. Він почувався винним.

— Кинь, Штефане, — суворо повторив дід Кібчик. — Сам же знаєш, навіщо. Тільки ж це треба з розумом робити. Коли вже не вдалося тих песиголовців перехопити у зручному для нас місці, то треба підстерегти їх, коли повертатимуться, і встромити вила в бік.

— То інша справа, — повеселішав Вирвизуб. — От тільки б знаття, якою дорогою вони повертатимуться. Гей, Пилипе, ти це знаєш? — звернувся він до Швайки.

Проте той не відповів. Він спав.

Проспав Швайка до вечора. А коли прокинувся, знову рушив у степ. З собою взяв лише Барвінка.

— Не варто гуртом у степу гуляти, — сердито відказав він Остапові, коли той запропонував йому у поміч своїх найметкіших хлопців. — Узяв

уже одних і більше не хочу...— і так глипнув на Горихвоста, що той мимоволі зіщулився.

По тому Швайка відвів убік Вирвизуба і діда Кібчика й сказав:

— Звістки пересилатиму через Барвінка. А він приходитиме до Санька, бо ж знає його найкраще. Добре я кажу, сіренький? — звернувся він до вовка.

Барвінок весело змахнув хвостом: мовляв, що ж тут незрозумілого?

Грицик почувався найнещаснішою людиною на острові. Це ж вперше за стільки часу Швайка не взяв його з собою!

— Не можна, — сказав він Грицикові. — Розумієш, доведеться, мабуть, втертися межі ординців...

— Я теж можу втертися, — відказав Грицик. — У мене й одіж є татарська, і балакати по-їхньому трохи вмію.

Проте Швайка гнув своєї.

— У тому то й річ, що трохи, — сказав він. — До того ж, коли татари йдуть в набіг, дітей з собою не беруть.

Грицик зітхнув. Це була правда. Не тому, що татари трусилися над своїми дітьми, а тому, що вважали, буцімто діти лише заважатимуть під час блискавичних набігів. Тож коли він, Грицик, разом зі Швайкою увітруться в їхні лави — татари обов'язково звернуть на це увагу. А у ворожому степу увагу до себе привертати небезпечно.

Все ж Грицик після Пилипового від'їзду не просидів на острові ані години. Він реп'яшком причепився до Вирвизубових братчиків і тепер разом з ними охороняв підступи до дніпровських плавнів.

А от Санькові довелося сидіти на острові як прив'язаному. З одного боку, це тішило, адже Барвінок мав прибігти тільки до нього. А з іншого — радості було мало. Сиди та й сиди. Так все життя можна просидіти на одному місці й ніде не побувати.

Барвінок повернувся за чотири дні. Діда Кібчика на острові не було. Він разом з воронівцями днями й ночами лазив у плавнях. Вивчав, де можна пробратися, а де ні. Вирвизуба теж не було — гасав зі своєю сторожею степом. Тож Санько вибрав з вовчої шерсті купку реп'яхів за правим вухом і видобув з неї тоненьку полотняну стрічку. Доки повернулися дід Кібчик з Вирвизубом, доки вони плюскалися у воді, відмиваючи себе і забрьохану одягу, Санько встиг прочитати:

"Негайно мчіть до Вербової балки. Повертаються татари".

— Отепер матимеш роботу, — звернувся дід Кібчик до Вирвизуба. — Знаєш, де та балка знаходиться?

— Та якось знайдемо, — вдоволено посміхнувся Вирвизуб. У нього все було готове до походу. Козаки були поділені на десятки та сотні. Кожен з них знав своє місце. Лишилося тільки дочекатися сигналу від Швайки.

І він прийшов.

Дві ночі добиралися козаки до Вербової балки.

Не йшли, а здебільшого бігли, вчепившись у стремено товаришевого коня. Втомившись, мінялися місцями і знову бігли у глупу ніч. Лише Грицик із Саньком їхали увесь час на одному конику.

Нарешті попереду забовваніли дерева Вербової балки. В ту ж мить з-під них вигулькнула постать самотнього вершника. То був Швайка.

— Ну, нарешті, — полегшено зітхнув він. — Боявся, що не встигнете. Одне крило вже пройшло.

— От лихо, — занепокоївся Вирвизуб.

— Це на краще, — заспокоїв його дід Кібчик. — П'ять тисяч усе ж не десять.

— Гай, діду, вам би тільки на пальцях рахувати, — відмахнувся Вирвизуб.

Швайка наказав козакам зачітися у балці, а сам разом з козацькою старшиною подався по сліду першого крила. Дізнатися, де воно пройшло, було неважко. Трава була геть витолочена. Майже на кожному кроці виднілися плями крові. За якийсь час їм трапився труп дорослої людини без голови. Голова валялася неподалік. На ній сидів ситий ворон. Угледівши людей, ворон невдоволено каркнув і обважніло відлетів убік.

Василь Байлемів придивився до голови і раптом скрикнув:

— Та це ж Микита Зарічний з Михайлівки! — І, звернувшись до Вирвизуба, пояснив: — Позаминулого літа козакував у плавнях. І цього теж збирався, та захворів... Бач, де воно судилося зустрітися.

— Нічого, прийде час — і їхні голови покотяться, — скреготнув зубами Вирвизуб.

Швайка перший вибіг на високий, порослий лісом пагорб. Звідсіля добре було видно величеньку улоговину. З одного боку вона переходила в болото, заросле очеретами та шелюгою, з трьох інших до неї

підступали такі ж пагорби, як і той, на якому стояв Швайка. За ними виднівся безмежний і рівний, як стіл, степ.

— Отут вони повинні зупинитися на зворотньому шляху, — показуючи на улоговину, сказав Швайка.

— Звідкіля це тобі відомо? — засумнівався Остап, котрий звик у своєму запорозькому степу не довіряти нікому.

— Бо Саїд-мурза завжди тут зупиняється, — відказав Швайка. — Тут він ділить здобич і розпускає татарів по їхніх стійбищах.

— А коли цього разу не зупиниться?

Швайка розвів руками.

— Тоді зітнеш мені голову, — відказав.

— Побережи її до кращих часів, — втрутився дід Кібчик.

Затим обернувся до Вирвизуба з Остапом і сказав:

— Будемо робити, як Швайка каже. Йому видніше.

НАПАД

Татари поверталися без особливого поспіху. Хоч і встигли Швайкові хлопці попередити присульські села про напад — усе ж ординцям вдалося захопити чималий ясир. Прив'язані один до одного, підтюпцем бігло сотні зо три полонених, вози аж тріщали під награваним майном. За возами здіймали куряву стада корів та овець.

Татарське військо пройшло за якихось тисячу кроків од Вербової балки. Обіч неї широким віялом мчали сторожові роз'їзди. Кілька з них проїхали краєм балки, але нікому так і не спало на думку поглянути, що ж робиться довкола неї. Ще б пак — вони були вже в своєму степу, де їх стільки років ніхто не тривожив!

Протупотіла, проскрипіла немазаними колесами орда. Просвистіла канчуками, спливла стогоном полонених і зeszла за пагорбами. Проте гамір не вщухав. Схоже, Швайка мав рацію: Саїд-мурза зі своїм загоном зупинився на відпочинок.

— Не зараз, хлопці, не зараз, — стримував Вирвизуб найнетерплячіших. — От відпустять коней та ляжуть спати — отоді саме час...

— Твоя правда, — погодився дід Кібчик. Він хоча й жалівся перед походом, що важкувато йому вже ставати до бою, проте міцно ще тримав у руці свою шаблю, таку старезну, як, мабуть, і він сам.

Грицика з Саньком не було серед кінних. Дід Кібчик потурих їх з коня і сам всівся на нього. Поруч з дідом завмер Демко Манюня. Хоча й стояв піший, усе ж головою майже рівнявся з дідом. Обіпершись підборіддям на свою ковану довбню, він мовчки спостерігав за татарськими роз'їздами у просвіті між дерев.

Тим часом Вирвизуб скликав десятників та сотників і почав роздавати накази.

— Ти зі своїми хлопцями рушиш до табунів, — наказав він Василеві Байлему. — Знімеш сторожу і попаски, щоб не помітили, переженеш сотні зо три коней сюди. Інших жени у бік плавнів. Зумієш?

— Постараюся, — відказав Василь. — З десяток хлопців зачаяться під кінськими животами і наблизяться до сторожі. А там головне — щоб ніхто з татарів не писнув...

— Писне — голову здійму, — посуворішав Вирвизуб. — Зрозумів?

— Та чого там незрозумілого, — відказав Василь і рушив до своєї сотні.

Вирвизуб провів його поглядом і повів далі:

— Ти, Мацику, відбери з десяток братчиків і, як стемніє, спробуєш пробратися до полонених. Роздаси їм ножі. Хай розріжуть пута, а як тільки завариться каша, — нехай тікають у бік Дніпра. Нічого їм свої шиї задурно підставляти під шаблі. То як, упораєшся?

— Хтозна, — ухильно відказав Мацик. — Мало хлопців даєш. Сам знаєш, що біля полонених сторожа завжди пильніша, ніж деінде. Щоб не довелося у бійку встрягати.

— Я тебе встрягну, — сказав Вирвизуб. — А хлопців не дам, вони тут потрібніші. Так... тепер залишилося найголовніше — зняти вартових бодай навпроти нашого пагорба. Як гадаєш, Пилипе, кого послати? — звернувся він до Швайки.

— Таж мене й пошли, — відказав той. — Я вже й братчиків добрих підібрав.

— Дивися ж, друже, не підведи, — прохально мовив Вирвизуб і звернувся до інших. — А ви — чекайте мого знаку!

Грицик з Саньком, звісно, отиралися межі сотників. Почувши останні Вирвизубові слова, відійшли убік.

— Грицику, давай попросимося до Швайки? — гарячково прошепотів Санько. — Давай, га?

— Нічого не вийде, — сумно відказав Грицик. — Прожене він нас. Там, окрім усього, ще й сила потрібна. А ми з тобою, Саньку, ще мало каші їли.

Санько промовчав. Атож, Грицик має рацію: їхніх сил для того, щоб упоратися з дужими вартовими, замало.

— І з Василем не варто йти, — розмірковував Грицик. — До сторожі він, звісно, нас не підпустить. А як зніме її, то скаже: женіть, хлопці, табуни до Дніпра, а ми тут і без вас упораємося.

— Так воно й буде, — зітхнув Санько. — Отже, лишається тільки Мацик. А він скаже те ж, що й інші: ідіть, діти, геть і не плутайтеся під ногами.

— Це він може, — згодився Грицик. — Та ми його й просити не будемо.

— Як то — не будемо? — не зрозумів Санько.

— А так. Ми тихенько підемо за ними, зрозумів? А там видно буде.

Санько подумав подумав та й згодився. Справді, іншого виходу у них не було.

Після цього друзі не відходили від Мацика та його товаришів ні на крок. Зрештою Мацик це завважив. Підозріло дивлячись на хлопців, запитав:

— Ви чого тут огинаєтеся? Хочете з нами йти? Не вийде.

— Ні, ми просто так, — поспішливо заспокоїв його Грицик.

Як стемніло, Мацик з товаришами рушили до болота, в обхід ординського табору. Тут, за розрахунками Мацика, сторожі не було. А коли й була, то не така пильна, як на пагорбах.

У таборі яскраво палали багаття, і це дало змогу швидко визначити, де саме знаходяться полонені. Але, на жаль, дістатися до них було неможливо. Татари розташували полонених на рівному, як долоня, місці. Біля них височів на коні кремезний татарин і сторожко озирався на всі боки. Трохи віддалік бовваніли при мерехтливому світлі постаті його товаришів. До того ж трава у цьому місці була така рідка, що, здавалося, і миша не проскочить непоміченою.

Мацикові товариші лежали у виямку і не зводили погляду з вартового. Їм здавалося, що вони лежать там вже цілу вічність, проте вартовий навіть не поворухнувся. Лише водив головою туди сюди, прислухаючись до кожного шелесту.

— Сказився б ти йому, — стиха вилаявся Мацик. — Що ж будемо робити? — звернувся він до товаришів.

Ті лише знизали плечима.

— Може, зняти його стрілою? — запропонував один.

— Ти що — здурів? — обурився інший. — Тоді всю татарву здійmemo на ноги!

— Стріла не годиться, — підтвердив Мацик. — Думайте, хлопці, далі.

— Де ваші ножі? — раптом почулося позад них.

Братчики стрепенулися, як ошпарені.

— Хлопці, звідкіля вас принесла нечиста сила? — стиха зойкнув Мацик. — Нам же Швайка за вас голови повідриває!

— Де ножі? — повторив Грицик.

— Ось, — сторопіло відказав Мацик і лягнув по мішку, що лежав перед ним. — Гей, що ви робите?

Проте було вже пізно. Грицик підхопив мішок, і вони з Саньком, мов два вужики, заструміли до вартового.

— Ну, тепер пропали! — у відчаї прошепотів Мацик. Він не вірив, що хлопцям вдасться прослизнути повз вартового, як не вірив і в те, що Швайка пробачить йому загибель хлопців. Але як тепер бути, він не знав. Лишалось тільки взяти на приціл вартового й чекати, що ж буде далі.

До вартового було з сотню кроків. Вже на півдорозі Грицик зрозумів, що Мацик мав рацію: повз нього й миша не проскочить.

Грицик зупинився, зачекав, доки до нього підповзе Санько й попрохав:

— Саньку, заворожи його! Зроби так, щоб він заснув, чи що...

— Спробую, — пообіцяв Санько.

А Мацик з товаришами не зводили погляду з вартового, що, як і перед цим, насторожено водив головою на всі боки. Зненацька той завмер, начебто щось запідозрив... Мацик звів лука і натяг стрілу.

— Як тільки він зрушить з місця — стріляйте, — звелів товаришам.

Проте вартовий рухатися не поспішав. Як і раніше, він боком сидів на коні і схилив голову набік так, начебто прислухався до того, що діється в траві.

Це тривало, здається, цілу вічність. Нарешті вартовий стріпнув головою і випростався. І в ту ж мить Мацик почув шурхіт — то поверталися Грицик з Саньком.

— Все гаразд, — шепнув Грицик Мацикові. — Я передав ножі крайньому дядькові.

Мацик пальцем поманив хлопців углиб балки, міцно притис їх до себе і розчулено прошепотів:

— Ну, хлопчики... вік Бога за вас молитиму!

І тут же відважив їм по доброму потиличнику.

— За що? — зойкнули Санько з Грициком.

— Самі знаєте... Трохи серце не розірвалося. Ну, хіба ж так можна? А якби з вами щось трапилось — що б я казав Швайці?

У козацькому таборі тим часом панувало пожвавлення. І було від чого: до байраку з невидимого татарській сторожі боку підходили перші табуни. То тут, то там чулося:

— Кось...кось... На хлібця...

То піші козаки приманювали коней.

А по той бік пагорба татарський табір почав стихати. Лише відбивалися на легких хмарках заграви від численних ординських вогнищ

та маячили на пагорбах кінні постаті. Та оскільки в степу вже десятки років ніхто не тривожив ординців, то сторожа більше куняла на своїх конях, аніж стежила за степом. То ж Швайці з десятком сміливців вдалося без особливих труднощів безшумно зняти їх з сідел. Біля вогнищ і не завважили, що на одному з пагорбів чатують вже не їхні товариші.

Лише дід Кібчик та Вирвизуб, які знали, що має статися, встигли помітити, як одного з татарських вартових наче лизень злизав. Та не встигли вони й оком змигнути, як в сідлі замість нього з'явилася інша постать. Вона змахнула рукою.

— Пора, — сказав Вирвизуб.

З балки до пагорба скрадалися без звуку. А коли сотні вилаштувалися в лінію, Вирвизуб гукнув:

— Вперед! Бий ординців!

Саїд-мурза не міг заснути. В голову лізло різне. То згадувалося, як за старого хана Хаджі-гірея він, Саїд-мурза, водив дружбу з гордим Переяславом, а в Черкасах та Каневі приймали його як брата. То перед очима поставали події п'ятилітньої давнини, коли новий хан Менглі-гірей піддався турецькому султанові і з намови Москви оголосив війну своїм колишнім київським та переяславським друзям. Згадалися перші набіги на них і перший ясир, коли на одного нукера припадало двоє, а то й троє полонених. На очах багатіла орда від продажу невільників, і Саїд-мурза теж не пас задніх. Аякже — він найближчий сусіда переяславцям і може будь-якої миті зібрати свій улус для набігу. Не те, що інші: доки домовляться в Криму, доки вийдуть за Перекоп, то й черепаха встигне заховатися, не лише ті невірні...

І все ж із кожним нападом невільників ставало менше. Схоже, оговтуються потроху сусіди. І хоча, слава Аллаху, відкоша поки що

майже не дають, усе ж захопити їх зненацька стає дедалі важче. Напевно, мають своїх вивідників в орді.

А цей похід виявився чи не найневдалішим. Всього п'ятсот невільників на десять тисяч ординців — це ж сльози, а не ясир! Прямо хоч бери і знову повертай до Сули...

Саїд-мурза збуджено сів на кошмі. А чом би й ні? Невірні, либонь, думають, що орда пішла геть, і повернулися до своїх осель. Вивідники їхні теж, мабуть, відсипаються. Бо не було ще такого, аби орда повернулася через два дні після нападу. Що ж, не було, то буде...

Саїд-мурза вийшов з шатра. Поплескав по крупу коня, якого про всяк випадок завжди тримав при собі, звелів вартовому, що привидом випірнув з темряви:

— Негайно клич тисяцьких!

Атож, думка непогана. Та й коні вже відпочили, і у воїнів руки ще сверблять до здобичі. Тож зараз він, Саїд-мурза, віддасть наказ тисяцьким — і тихо, як оцей привид вартовий, орда рушить назад. Переднюють десь у безлюдному присульському лісі, а на ранок, як грім, зваляться на голови невірних...

І грім гримнув. Від тупоту сотень копит задвигтіла земля, нічну тишу розпанахав оглушливий крик тисячі горлянок. Місяць прорвався між хмар і освітлив темну хвилю, яка стрімко накочувалася на сонну орду. І одного погляду вистачило Саїд-мурзі, аби зрозуміти, що зупинити цю хвилю неможливо.

— За мною! — заволав він і, нещадно шмагаючи коня, помчав у темряву, подалі від того, що зараз мало зчинитися.

Заголосило, завило стійбище. Сотні стріл з підпаленим жмуттям полетіли в шатри вельможних ординців — і ті спалахнули, мов свічки. Спросоння хтось підкинув хмизу в багаття, і воно освітило гурт бранців, що збилися за возами. З голосінням схоплювалися зі своїх належаних місць татари, кидалися туди, де мали пастися їхні коні, але коней уже не було. Частина табунів Байлем погнав у бік дніпровських плавнів, а решта коней, на яких сиділи козаки, чвалом накочувалися на своїх колишніх господарів. У мерехтливому світлі багатть кривавим полиском спалахнули вістря шабель. Козаки широким віялом прокотилися стійбищем з краю в край і розвернули коней назад. Степ затопили крики поранених та кінське іржання.

Проте татари, звичні до всіляких несподіванок, почали оговтуватися. То тут, то там спалахувала люта січа. Кілька сотень ординців згуртувалася неподалік від возів з полоненими, і сутужно довелося б козакам, якби не бранці. Розрізавши пута, вони хапали, що трапляло під руку, і кидалися на ординців зі спини.

Демко Манюня на мить зупинився, щоб витерти піт з чола. Зненацька хтось вихопив у нього з рук ковану довбню. Демко лише встиг помітити, що навколо голови його кривдника розсипалося довге волосся.

"Схожий на канівецького попа, — промайнула думка. — Звідкіля він узявся?"

— Гей, дядьку! — гукнув було Демко, проте одразу присів, щоб не зачепила його власна ж довбня. І поки Демко виламував дишло з найближчого воза, за канівецьким попом і слід прочах.

Затято билися татари. То один, то другий, набачивши щілину між козаками, поординці шмигав у темряву.

Коли зійшло сонце, на полі бою залишилися самі козаки. Окроплені своєю й татарською кров'ю, вони підкидали у повітря шапки, обіймалися й кричали так, що можна було подумати, ніби починалася нова битва.

Один лише дід Кібчик намагався зберігати спокій.

— Ну, чого б то я так іржав? — докоряв він Левкові Заярному. — Ви що — жеребці? Це ж лише краплина від усієї орди. От прищемимо хвоста всім ординцям — отоді й репетуйте, скільки влізе!

— Гей, діду, ну чого ви такий? — відказував збуджений Левко. — Це ж ми вперше побачили татарські спини! Розумієте — вперше!

Поміж козаками ходив Демко Манюня і заклопотано питав:

— Ви попа не бачили?

— Якого попа? — здивовано озирався на нього то один, то інший козак.

— Того, що мою довбню поцупив...

І йшов далі. Нарешті він побачив свою довбню. Вона лежала біля столоченого ожинового куща. А під кущем сиділа, опустивши обличчя на коліна, довговолоса людина.

"Диви — кофту нап'ялив, — здивувався Демко. — І спідницю. Коли це він встиг?"

А вголос зажадав:

— Гей, дядьку, ану віддайте мою довбню!

Людина підняла змарніле обличчя, і Демко аж заточився з несподіванки.

— Це ви... тітко Мокрино... як же це...— І зненацька Демко заволав так, що аж коні схарапудилися: — Саньку-у, де ти? Твоя мати знайшлася-а!

І ніхто не звернув уваги на величезний гурт корів, що збилися докупити і глухо ревіли від запаху крові. А коли переможці рушили до плавнів, череда подалася слідом. Вів її здоровецький бугай. Він ішов попереду так поважно, ніби був не простим сільським бугаєм, а принаймні коров'ячим ханом.

Зненацька бугай звернув убік і подався до Грицика, який гарцював на невисокому татарському конику. Підійшовши ззаду до свого колишнього хазяїна, Петрик коротко ревнув і легенько штовхнув його в ногу широченним лобом. З несподіванки хлопець по-заячому зойкнув і пустив свого коника вчвал. Проте за кілька кроків отямився і вигукнув:

— Та це ж Петрик!

Так, це був Петрик. Нарешті і він став козаком, хоча й за татарської допомоги.

Корів вирішили відігнати у вибалок за найближ чою дібровою.

— Хай поки що там попасуться, — вирішив Вирвизуб. — А тоді видно буде.

ЖІНОК У ТАБОРІ НЕ ТРИМАТИ!

Скільки загинуло татарів, ніхто не рахував. Але ті, хто на чолі з Остапом повернулися з далекої погоні, хвалилися:

— Битого ординця, як тої полови. Куди не ступиш — там і лежать.

Порятованих бранців хотіли відправити назад негайно. Проте чоловіки запротестували:

— Нічого нам там робити, — заявив один з них, кремезний Юхим Затірка, на якому не було, здається, живого місця. — Залишуся у вас. Волю хоч трохи віддячити тим пройдисвітам.

Жінки — а їх було понад сотню — звісно, хотіли повернутися до своїх домівок. Проте вони були такі знеможені, що дід Кібчик вирішив трохи потримати їх на острові.

— Паша у нас гарна, — сказав він їм. — Попасетесь трохи разом з чередою — і йдіть собі, куди хочете.

Серед бранців було з півсотні дітей Грицикового віку, або й молодших. Вони одностайно вирішили навіки залишитися в козаках. Проте на їхню думку дорослі не зважали, і хлопці люто заздрили Грицикові й Санькові, котрі час від часу пролітали повз них на своїх коненятах.

Козацькі роз'їзди постійно пильнували степ. Ні хто не мав ані найменшого сумніву, що розлючені татари ось-ось наваляться на козацький острів всією силою. Тож Остап Коцюба разом з дідом Кібчиком їздили по довколишніх місцинах, вирішуючи, де б краще влаштувати засідки.

Остап трюхикав слідом за дідом і зітхав:

— Звісно, тут непогано. Але за порогами куди краще. Є там, діду, такі місця, що нас звідтіля і сам чорт не виколупає. Можна з сотнею вистояти проти всієї орди. Про острів Хортицю чули?

— Та чув, — відказав дід. — Навіть бував там не раз. Але ж ми зараз не на Хортиці. От вистоїмо тут, як Бог дасть — тоді й про Хортицю подумаємо...

Швайки на острові не було. Одразу після розгрому ординців він нишком подався у степ. З собою не взяв нікого. Навіть Вітрика залишив, надав перевагу звичайному татарському коневі.

Тож Грицик тепер складав компанію Остапові та дідові Кібчику. Власне, ті самі брали його з собою. Бо кмітливий і моторний Грицик виявився неабияким гінцем — далось взнаки Швайчине виховання. Час від часу до них приєднувався і Санько. Проте здебільшого він сидів біля матері.

— Синку, любий, — жалібно стогнала вона. — Де ж тепер ми прихилимо наші голівоньки? Спалив поганин майже всю Воронівку. Ото тільки й лишилося хат, що за валами на старому городищі. Так там же не наша хата!

Санькову матір схопили, коли вона тягла з лісу лати для погрібника. Тому й не встигла, як інші воронівці, сховатися за валами городища. Тільки й того, що перших чотирьох нападників розметала так, що бідолахи ногами вкрилися. І, мабуть, розлютовані невдахи зарубали б матір, якби не їхній десятник, який справедливо розсудив, що така дужа рабиня вартує доброго бранця чоловічої статі.

— Я волів би залишитись тут, — ухильно відказував Санько. Дуже вже йому подобалося на Бобровому острові. Навіть більше, ніж у діда Кудьми.

— Тоді і я тут залишуся, — рішуче казала мати. — Де ти, там і я маю бути.

— Ой, не для жіноцтва це місце, небого, — хитав головою дід Кібчик, коли повертався з плавнів. — Не можна тобі залишатися. Нічого жінкам тут робити.

— А куди ж мені подітися? — у розпачі заламувала руки мати.

— Нічого, тітко Мокрино, якось перебудемося, — розважливо заспокоював її Демко Манюня. — Ось я в татарина відібрав... як його... ага, ясир, — і Демко витяг з кишені кілька золотих монет. — З цими грішми ви швидко дасте собі раду. А я, коли хочете знати, теж не збираюся все життя сидіти на цьому острові. Он серед плавнів знайшов гарну галявину. І дерева там є, і джерело. Скородитиму там землю, курінь збудую. І житимемо там з дідом. І вас із Саньком візьмемо до себе, коли хочете. Тільки ж це не зараз буде, а на той рік...

— А якщо татари нападуть? — засумнівалася тітка Мокрина.

— Ну то й що? Я візьмуся за довбню, а ви захираєтесь. Там же плавні поряд.

— Еге ж, захираємося, — ще більше вагалася тітка Мокрина. — Он татари як далеко від Воронівки, та й то незчулися, коли вони налетіли. А тут — під боком крутяться.

— Нічого. Тепер наші стежитимуть за кожним їхнім кроком. Я правду кажу, діду?

— Еге ж, — згодився дід Кібчик. — Поодинці чи вдесьятьох ординці відтепер навіть близько не підійдуть, а велику силу можна помітити за день, коли не більше.

Піші козаки тим часом розкошували. Вони перебирали татарських коней, як поросят на ярмарку. Вистачило на всіх. Навіть зайві були.

— Тепер нам жоден біс не страшний, — казав Володко Кривопичко, хизуючись на коневі перед дівчатами, колишніми бранками. — На такому коні тепер від мене жоден ординець не втече.

— Втекти, звісно, не втече, — пирхнув дід Кібчик, коли почув те Володкове похваляння. — Ти іншого бійся.

— Чого саме? — повернувся в його бік Володко.

— Щоб він тебе не наздогнав.

— Таке скажете! А це навіщо? — відказав Володко і змахнув у повітрі шаблею.

— І чого ви, діду, присікалися до хлопця? — озвалася з гурту якась чорнявка, що закоханими очима дивилася на Володка. — Йому ж козакувати, а не вам. Сиділи б уже на печі.

Дід Кібчик скинувся, наче йому подих забило.

— Це ти мені? — люто зашипів він. — Та я ж тобі... Я ж тут першим був!

— Ну то й що? — взялася руками в боки чорнявка. — Були першими, а тепер інші будуть ними. Правда ж, Володку?

Дід Кібчик глипнув на зніченого Володка, на розпашілу чорнявку, хотів було ще щось мовити, про те лише махнув рукою і подався подалі від дівочого гурту. Не козацьке то діло — вступати в суперечку з жінками. Лише сказав, та й то так, щоб дівчата не почувли:

— Ет, і взялася ж трясця на нашу голову!

І ніхто з рядових козаків не помічав, як з кожним днем усе заклопотанішими ставали обличчя козацької старшини. Чекання майбутньої битви виявилось чи не страшнішим від самого бою. В голову лізло всяке. А що, коли Швайка вчасно не подасть вістки зі степу? А що, коли татари наваляться не найближчими улусами, а покличуть допомогу з самого Криму?

Тож не дивно, що дехто з старшини був за те, аби нишком розійтися по довколишніх плавнях. Поткнеться, мовляв, татарин сюди — і нікого не застане. Покрутиться й піде собі, не вік же йому комарів годувати. А як піде — тоді можна й знову зібратися...

Інші, серед них дід Кібчик і Вирвизуб з Остапом, були за те, щоб зустріти ординців оружно.

— Нас не так уже й мало, — гарячкував Вирвизуб. — Нас майже тисяча шабель.

— Отож бо й воно, — заперечували найобережніші. — А їх — десятки тисяч.

— Ну то й що? У степу один козак вартий десяти поганців. А в плавнях і двадцять з ним не впораються. Зате коли покажемо зайдам, де раки зимують — вся Україна на нас дивитиметься. От тільки готуватися треба, а не язиками молоти.

І Вирвизуб готувався. Майже цілими днями не випускав шаблю з рук — учив битися новобранців.

Проте небезпека чатувала на козаків з іншого боку. Надвечір третього дня, як бранці поселилися на острові, до Вирвизуба підійшов дід Кібчик і обурено почав:

— Ти бач, що воно робиться?

— А що, діду, — спитав Штефан і витер спітніле чоло.

— Я вже не кажу про дівок...

— А чим вони завинили, діду?

— Як чим? Порозпускали язики так, що доброму козакові й пройти повз них страшно. Та не про це мова. Я тебе питаю — де наші човни?

Вирвизуб поглянув у бік протоки, де від острова до очеретів і у зворотньому напрямку сновигали десятки човнів з козаками.

— Та он вони, діду, хіба не бачите?

— А чого вони плавають туди сюди, знаєш?

— Ну як же...— обережно почав Вирвизуб. — Вони ж таки гості в нас...

— От-от! Раніше як було? Припече — і без ніяких-сяких біжиш у кущі. А зараз — що? Добре, коли заздалегідь здогадаєшся взятися за весло. А якщо посеред протоки припече — що тоді?

— Невже з вами було таке, діду?

— То вже моя справа! — визвірився дід Кібчик. — І штани мої, а не твої. Я про інше кажу. Схоже, що не хазяї ми вже на цьому острові.

Вирвизуб посерйознішав.

— Ваша правда, діду. Розумієте, сьогодні зранку захотів я перевірити, як новачки тримають зброю. Тільки схрестили шаблі — аж тут тітка Мокрина біжить: "А чого це ви тут розходилися? Дітки ж іще сплять!"

Подалися ми за лози, а там дівки вселенський вереск зчинили: бачте, їм купатися за кортіло. І знову ж таки — хлопців, особливо молодих, на любовці потягло. Цілу ніч солов'їв слухають, а вдень ходять, як сонні тетері.

— Е-хе-хе,— тільки й сказав дід Кібчик.

Усе ж вирішили трохи почекати, доки всі жінки не оклигають після полону.

А вони тим часом геть розперезалися. Зустрінуть, припустімо, козака в брудному одязі — та й починають гуртом його шпетити:

— А чом це ти такий задріпаний ходиш? Зрадів, що з дому втік?

Промовчить козак, гайне подалі. Не буде ж він пояснювати, що тільки-но повернувся зі степу, де півдня ховався в багнюці, чекаючи, коли проїде татарська сторожа!

Трохи згодом виявилось, що й козацька саламаха якась не така. Що не завадило б до неї додати ще й свіжини. А свіжину, як відомо, вполювати треба.

А як же її вполюєш, коли тільки те й робиш, що стежиш за татарськими роз'їздами? І корівок треба увесь час доїти. А ходити до череди аж за ліс далеченько. То чи не можна зробити так, щоб корівок переправити сюди, на острів?

— Краще вже татарська неволя, — усе частіше зітхав дід Кібчик.

Зачухала чуби козацька старшина. Скидалося на те, що дід мав рацію. То ж якось зібралася старшина і проголосила:

— Годі, дороге жіноцтво, вам тут відпочивати. Час вже й додому повертатися.

Більшість жінок на це пристала з радістю. Бо хоч як добре було в гостях, а вдома таки краще. Та й з рідні, може, хтось залишився, і худобину, мабуть, татари не всю переловили.

Дівчата теж були не проти — вони мали подбати про свій весільний посаг.

А от дітлашня пручалася що є сили. Проте, як завжди, її ніхто не питав. Жінки вирішили розібрати сиріт між собою.

Не згодилася одна лише тітка Мокрина.

— Де Санько — там буду і я, — оголосила вона на цілий острів. — А коли захочете вигнати мене звідсіля силою — що ж, спробуйте!

Козаки розгублено презирнулися. Еге ж, спробуй-но витурити таку силою!

— Може, хай лишається? — подав думку Вирвизуб.

— Е, ні, — відрізав дід Кібчик. — Якщо залишиться, буде те ж саме!

Він відвів Санька убік і заходився його вмовляти:

— Саньку, ну зроби щось! Заворожи матір, щоб вона сама захотіла повернутися до Воронівки.

Так і зробили. Деякі козаки навіть дивувалися: ще зранку тітка Мокрина ні за що не хотіла покидати острів, а тепер сама почала підганяти своїх товаришок по полону.

Збиралися швидко. Десяток козаків погнали череду і зайвих коней угору по Дніпру суходолом. Жінки мали пливти човнами. Біля острова залишилося кілька корів, які й досі накульгували на різні ноги, та бугай Петрик, котрий ні за що не хотів полишити козакування.

— Біля Сули зачекаєте на жінок, — напучував козаків Вирвизуб. — Віддасте їм худобу, а самі сядете в човни — і стрілою назад. Зрозуміли?

Тітка Мокрина першою сіла в човен і взялася за весло. Лише коли валка човнів почала звертати за дніпровий закрут, Санько розпружився, і мати заголосила:

— Синку, а як же ти? На кого я тебе полишаю?

Проте дідів штурхан привів Санька до тям, і за мить тітка Мокрина уже гукала до жінок:

— Ану, дівчатка, налягайте на весла! Не відставаймо від корівок!

Довго стояв Вирвизуб на березі і дивився услід човнам. А коли останній з них розчинився в прозорій далечині, повернувся до товаришів і сказав:

— Ви, товариство, як собі хочете, а я вам скажу от що. Коли хто з вас приведе на острів жінку чи ще якогось біса в спідниці — голову одірву!

ЗАСІДКА

Саїд-мурза повагом вибрався на вершину пагорба. Навколо нього стояло готове до бою військо. А далеко попереду розляглися неозорі дніпровські плавні. Такі неозорі, що за ними навіть Дніпра не було видно. Лише бовваніли на обрії латаття дерев. Десь там мали бути острови, на яких зачалися уруські козаки.

Перед плавнями метушилося з півсотні невірних. Скидалося на те, що вони лише щойно уздріли перед собою таку могутню силу і тепер з жаху не знали, що чинити.

Саїд-мурза показав у злостивій посмішці білі зуби. Зараз він помститься за всі приниження, яких зазнав два тижні тому. Тоді Саїд-мурза дивом утік з тієї колотнечі, яку влаштував йому невидимий гяур Швайка та його поплічники. Потому зо три дні збирав своїх підданців, що розповзлися по улусу зализувати рани. Ще день пішов на те, аби з'ясувати, хто з них проґавив появу урусів, і гідно покарати винних. Таких виявилось близько сотні. Тепер їхні очі вороняччя розносять по всьому степу.

І от сьогодні він підійшов до плавнів з п'ятьма тисячами розлютованих, як і сам, ординців.

Щоправда, обережні радники нашіптували, що треба звернутися по допомогу до інших мурз. Але він, Саїд-мурза, відкинув ці боягузькі поради. Бо пристати на них — це зізнатися у власному безсиллі. Ні, є ще в його улусі воїни, і є ще сила, здатна розтоптати цих мерзенних болотяних гадюк, що зовуться уруськими козаками! Вони здатні лише на те, аби кусати з-за рогу чи нападати на сонних. А стати один на один з меткими ординцями — на це в них снаги не вистачить.

Неподалік від Саїд-мурзи щулився Тишкевич. Одіж на ньому була пошматована, на тілі досі не зажили рубці від канчука, яким Саїд-мурза пригостив його два тижні тому.

Якось не тією стежкою покотилося життя Тишкевичеве. І до своїх челядників не приб'єшся, бо ж вельможі всієї України либонь уже знають, як він підняв дубця на свого господаря, ясновельможного пана Кобильського. І не тільки вельможі — уся Переяславщина регоче з пана. А той за голову Тишкевича заломив таку ціну, що можна купити табун

добрячих коней. І ясно як Божий день, що колишні товариші такої нагоди не проґавлять.

І до козаків теж не приб'єшся. Тишкевич аж зіщулився, як уявив біля себе Швайку та його друзів. Ні-і, козаки куди страшніші від челядників пана Кобильського!

От і лишилося йому дійти згоди з татарами. Та й у них, схоже, не дуже розпанієш. Бач, відшмагав його Саїд-мурза, мов сидорову козу. А за що? Хіба ж він, Тишкевич, винен у тому, що Швайка в котрий раз обвів навколо пальця усіх татарів і сповістив переяславському старості про їхній напад? Хіба є якась його провина в тому, що козаки біля Вербової балки налетіли на Саїд-мурзу, мов шуліки на недолугих курчат?

Помахом канчука Саїд-мурза підкликав до себе Тишкевича і запитав:

— То скільки, кажеш, у тому болоті урусів ховається?

— Сотень з п'ять чи шість, ваша величність. А може, й більше. Проте не набагато.

Саїд-мурза скося зиркнув на нього і відвернувся. Якщо цей запроданець не бреше, то його воїнам тут робити нічого. Щоправда, на ясир теж годі сподіватися. Проте не в ясирі справа. Головне — розтрощити, винищити невірних до ноги! Щоб більше й носа не сміли висунути зі своїх смердючих плавнів.

Саїд-мурза ще раз обвів поглядом далекі очерети. Тоді підкликав одного з тисяцьких і сказав:

— Он тих, що крутяться перед плавнями, — винищити до ноги! А слідом за ними — тих, що на острові. Полонених не брати. А поведе тебе ось цей... — Саїд-мурза зневажливо кивнув на Тишкевича. — Коли що — йому першому стягти голову.

Тисяцький прожогом злетів з пагорба і щось пронизливо вигукнув. За ним з вереском і свистом полетів його загін.

Козаки, що безладно метушилися біля плавнів, зупинилися, мовби не знали, що їм робити. І лише тоді, коли татари опинилися від них на відстані доброго польоту стріли, розвернули своїх коней і, замахавши нагаями, подалися углиб плавнів.

Що може бути приємніше для серця, ніж спина нажаханого супротивника! Пустив тисяцький свого коня учвал, свиснув, не цілячись випустив стрілу — ще рано.

Дорога в'юнилася між шелюгою, що ставала дедалі вища й гущіша. З'явилися перші водяні плеса. Козаки то зезали за закрутом дороги, то знову вигулькували перед татарські очі. І щораз ближче. Не тільки у тисяцького в радісному збудженні закалатало серце — його почали обганяти інші воїни, ще молодші, ще затятіші. А козаки — ось вони, майже поруч! Можна арканом дістати, можна шаблею стягти голову з плечей...

А козаки прогрімкотіли вузькою кладочкою з тонкого вориння — і розтанули в плавнях, наче їх і не було. Лише задній глузливо озирнувся на татар і махнув рукою. І від того помаху раптом заворушилося вориння на кладці і розповзлося перед носом переднього татарина.

То зачаєні в очеретах козаки дружно смикнули за мотуззя...

Передній ординець, навіть не встиг збагнути, що сталося — і з розгону шубовснув у грузьку трясовину. За ним горохом посипалися його товариші. За якусь хвилю уся передова татарська сотня бовталася в баюрі.

Сотня, що летіла за передовою, уздрівши небезпеку, різко смикнула за поводи, і коні стали дибки. Проте на них наступали інші татари, які ще не збагнули, що сталося. Зчинилася веремія.

І в цю мить з очеретів пролунав гучний голос Остапа Коцюби:

— Бий!

Тисячі стріл сипонули в татар. Голосно зойкнули поранені, пронизливо заіржали коні. Татари, відстрілюючись, почали розвертатися, проте в такій тісняві зробити це було нелегко.

А стріли летіли хмарами. Люті стріли, пущені з близької відстані, майже впритул. За лічені хвилини з першими нападниками було покінчено.

Саїд-мурза, оточений охоронцями, стояв на тому самому пагорбі. Він бачив, як перші сотні врізалися в очерети слідом за втікачами, як почала набирати розгін уся тисяча.

— Гарно йдуть, — шепотів Саїд-мурза. — Гарно...

Атож, сотні летіли темними розгонистими лавами і зезали у невидимому звідсіля проході між очеретами. Здавалося, ще трохи — і передні випірнуть аж ген біля Дніпра, де ледь-ледь синіють купи дерев.

І раптом сталося щось незбагненне. Остання сотня почала уповільнювати свій навальний біг і, врешті, зупинилася. Затим від неї відділилася темна цятка і полетіла, збільшуючись в розмірах, у бік Саїда-мурзи. Найближчі беки та охоронці тривожно презирнулися.

Вісник вихором підлетів до пагорба. Його нажахане обличчя вкривали плями крові та бруду.

— Що трапалося? — гукнув Саїд-мурза, не чекаючи, поки вісник вибереться на пагорб. — Чому зупинилися?

— Засідка... — прохрипів вісник. — Заманили невірні в мішок. З трьох боків трясовина... А вони з за неї... б'ють.

— У-у, шайтан! — вихопилося у Саїд-мурзи. — А де Тагір-бек? Передай, що голову йому знесу, коли не проб'ється до Дніпра!

— Нема кому передавати... Загинув Тагір-бек. Один з перших.

Схопився Саїд-мурза за карк, начебто йому забракло повітря. Злякано відсахнулися найближчі нукери. А за мить над степом пролунав такий лютий вигук, що навіть коні прищулили вуха:

— Взяти! Усі вперед! Спалити плавні! Щоб і сліду не лишилося!

Друга тисяча, наче з праці, рвонула до плавнів, за нею — третя. Інші, розгорнувшись широким віялом, подалися в обхід. Та біля плавнів довелося спішитися. Грузько, на конях не проїдеш. Он вже передні несамовито іржуть, намагаючись виборсатися з трясовини. А від пагорба все летіли посланці мурзи зі щораз жахливішими наказами.

Знехотя злізли ординці з коней і почалапали в очерети. Страшні козаки в плавнях, проте Саїд-мурза у гніві ще страшніший...

БИТВА У ПЛАВНЯХ

— Ну, почалося...— видихнув дід Кібчик. Він нетерпляче тупцяв перед берестком, на який щойно вибрався Вирвизуб. А той, приклавши долоню до чола, пильно вдивлявся в те, що відбувалося за плавнями.

— Втяглися в горловину, — доповідав він дідові. — Наздоганяють наших. Невже наздоженуть?

І він замовк.

— Ну, що там? — нетерпеливився дід Кібчик. — Та кажи вже, не тягни kota за хвіст!

— Зачекайте, діду, — відмахнувся Вирвизуб. — Здається, наші розтягли гатку. О, почалося! Ну й молодець же ти, Пилипе, що придумав отаке!

— Молодець... — пробурмотів Швайка, який стояв неподалік. — Хто придумав, а хто цим скористався...

Він не знаходив собі місця. Подумки проклинав і Вирвизуба, і діда Кібчика, і Остапа. Остапа — чи не найбільше. Ще б пак — адже це йому, Швайці, спало на думку, як можна винищити впень передовий татарський загін. Гадав, що саме йому цю справу й доручать, проте втрутився Остап Коцюба.

— Ні, товариство, — сказав він. — Доручіть цю справу мені. Зачекай, — зупинив він Швайку, який намірився було щось заперечити. — Звісно, раз ти це придумав, то повинен і завершити. Але ж ти в нас один. І не сперечайся. Загинуть десятки таких, як я, загинуть всі, хто є на цьому острові, — а ти повинен залишитися живим. Бо хто ж тоді оповіщатиме села про татарські напади?

— Дурниці верзеш! — обурився Швайка.

Проте Вирвизуб, а за ним дід Кібчик, а тоді й інші старшини, намагаючись не зустрічатися поглядом з Пилипом, вирішили, що очолити засідку мусить не Швайка, а Остап.

Тож тепер Швайка подумки проклинав цього прибульця з-за порогів. Але й потерпав за нього, бо в Швайчинім задумі був один ґандж. Замість того, щоб гнатися за десятком другим козаків, татари могли б віялом розсіятися плавнями. Тоді вони неминуче зайшли б за спину засідки, і хлопцям довелося б непереливки.

Та, на щастя, цього не сталося. А Вирвизуб усе не злазив з берестка. Він мовчав. Лише час до часу відмахувався від нетерплячих дідових запитань. Зненацька злетів з берестка на пругку землю, обтрусився і сказав таким голосом, ніби йшлося про ківш води:

— помиляєтеся, діду. Почалося не тоді, коли ви сказали, а оце тільки тепер. Повалили цілою ордою.

— Віялом чи клином? — швидко запитав Швайка. — І віялом, і клином. Так що не тільки Остаповим хлопцям буде сутужно. Ну що ж, панове товариство, час рушати до своїх братчиків. І давайте обнімемося на прощання, бо, може, вже й не зустрінемося на цьому світі...

Степняки були певні своєї сили в чистому полі. Вони звикли битися гуртом і на конях. А в плавнях гірше — там конем не проїдеш, і плече товариша не відчуєш. Це позбавляло татар їхнього звичного завзяття. До того ж, не було під ногами й твердої землі. Замість неї пругко й підозріло погойдувалися торф'яники, що межували з привабливо зеленими мочарами. Та варто лише ступити на них — і нещасний уже ніколи не побачить білого світу.

І комарі заїдали. Леле, скільки тут їх вилося! За ними інколи й неба не видно. І годі було за хмарами кровожерних пискунів завважити укляклого козака, який зливалася з зелено-брунатними очеретами! Помічаєш його лише тоді, коли поруч впаде товариш зі стрілою в горлянці, а на тому місці, де щойно стояв клятий гяур, легенько гойднуться очерети. Десятки ординських стріл миттю летять в те місце, та марно — козак уже далеко, і знову вибирає на ступну жертву. Тож

степняки йшли плече в плече. А в глибині плавнів визирали не стільки ворога, скільки розшукували подібних до себе.

Воронівці засіли в глибині плавнів на одному з плавучих острівців. Вони обклалися зеленими кулями від татарських стріл і в шпаринки між очеретами спостерігали за тим, що діється навколо.

Та спочатку до них долинав лише відгомін битви.

— Ну й де ж ті татари? — нетерпеливився Левко Заярний. — Так, дивись, просидимо в цій баюрі усе на світі.

— Встигнеш з козами на торг, — заспокоював його Василь Байлемів. Сьогодні він був уже не сотником. На козацькій раді вирішено було розділитися на десятки, бо ж сотнею в плавнях не повоюєш. Десятником став навіть Вирвизуб. Лише Остап Коцюба очолив дві сотні. Та й то тому, що мав пильнувати найкоротший і найбільш протоптаний шлях до Бобрового острова. Інші шляхи здебільшого вели в такі нетрі, що чужакам вибратися з них було майже неможливо. Половину з них протоптали самі козаки, щоб збити з пантелику незвиклих до плавнів степняків.

— Демку, а навіщо ти взяв свою довбню? — не вгавав Левко. — Комарів бити, га? Довбня потрібна в чистому полі. А тут на тебе гуртом ніхто не кидатиметься. Краще б уже шаблюку взяв.

— Хто зна, — відказав на те Манюня і, мов живу істоту, погладив свою зброю. — Звик я до неї. Та й дідо про шаблюку нічого не казали... Як вони там?

Дід Кібчик, як і інші старі та ті, хто одужував, залишилися на Бобровому острові. Важко поранених козаків та Санька з Грициком дід задалегідь запроторив у такі нетрі, що навіть Швайка не зміг би їх розшукати.

Нараз Василь Байлемів почув віддалений шурхіт і застережно підняв руку. Воронівці затамували дух.

Шурхіт ставав дедалі гучніший і зрештою перетворився на оглушливий тріск. Здавалося, ніби очеретами жене гурт потривожених свиней. Нараз в одному місці очерети хилитнулися раз, вдруге — і з них визирнуло пласке обличчя. Левко поклав стрілу на тятіву лука, проте Василь показав йому кулака, і той завмер.

Ординець сторожко повів очима навсібіч. Затим вирішив, що небезпеки немає, і вийшов з очеретів. За ним вигулькнув другий татарин, третій — і за хвилину перед воронівцями, мов на вибір, стояло десятків зо три ординців. А тріск в очеретах усе не вщухав.

— Бий! — упівголоса наказав Василь.

Рій козацьких стріл вдарив у груди зайдам. За ним другий, третій... Повалилися на землю мертві, зойкнули поранені, позадкували в очерети живі.

Татари відповіли зливою стріл. Очеретяні кулі аж застрибали від них. Воронівці миттю припали об личчями до торф'яника. Вони вирішили перечекати, доки ворог вгамується, перш ніж підводити голови. Проте стріли безупинно висвистували над ними.

— Схоже, нам тут робити нічого, — вирішив Василь. — Треба переходити на інше місце. За мною!

Воронівці поповзли в протилежний від ординців бік острівця, затим подолали нешироку протоку вплав, бо хоча води було по коліна — під нею зачалася глевка безодня...

Татари ще довго обстрілювали безлюдний острівець. Тоді шаблями накопили побільше очерету, зв'язали його в кулі і, вкладаючи перед

собою, поодинці перебралися на острівець. Таким же робом подолали й протоку за ним. І знову заглибилися в очерети. Тонкий шар коріння не витримував ваги тіла, і ординці раз по раз провалювалися в глевку смердючу багнуку. Звідусіль долинали прокльони й волання про допомогу. Зрештою ординці почали думати не про зустріч з козаками — вони мріяли про тверду і звичну землю...

Нараз до них озвалися татарською мовою:

— Ходіть сюди! Тут сухо!

Радісно заволали татари, і один поперед одного кинулися на той голос. Невдовзі бігти стало легше, а потім у шпарці промайнула весела сонячна галявина. Вихопилися на неї ординці щільним натовпом — і знову в них полетіли рої козацьких стріл. То Швайка, зібравши з півсотні братчиків, погукав зайд і влаштував їм теплу зустріч.

Та все ж відбилися ординці, відігнали козаків углиб плавнів, хоч і втратили майже половину своїх товаришів.

Затим, трохи перепочивши на суходолі, вирушили далі. Тільки тепер посувалися вони набагато обережніше. І коли почули ще один вигук — не гаючись, випустили в той бік сотні стріл. Їм у відповідь прилетіло не менше. Майже з півгодини тривала перестрілка, аж доки ординці втямили, що цього разу билися зі своїми.

І в цей час, собі на лихо, з'явився перед їхніми очима Тишкевич.

Йому вдалося вибратися з тої страшної веремії, що зчинилася біля розібраної гатки. Якимось дивом його відкинуло убік — туди, де чистої води було трохи більше. Звиваючись вужем, ніким не помічений, випірнув він межі кущів рогози і втік подалі від бойовиська. Зрештою втратив напрямок, втратив відчуття часу. Лише злякано завмирав, коли до нього долинав шурхіт чи українське слово. Тому аж знетямився з радощів, коли

почув мову ординську. Кинувся на неї, та, побачивши зведені в його бік десятки луків, вигукнув:

— Я ваш! Тишкевич я!

І більше нічого сказати не встиг. Кілька стріл вп'ялося в нього, і Тишкевич звалився в трясовину.

А от Грицик з Саньком почувалися найнещасніши ми в світі. Щоправда, Санькові було трохи легше.

Він перев'язував поранених, зашіптував болі, поїв зіллям. А Грицик сидів край болота і, обійнявши могутню шию свого Петрика, скаржився йому:

— Бач, які вони? Як вивідувати щось — то будь ласка, Грицику, а як битися... Загнали сюди і кажуть, щоб звідси й не потикався. А я, може, теж козак, я, може, теж битися хочу...

Бугай лежав поруч з Грициком, ремигав і час від часу вдоволено зітхав. Давно йому не було так гарно на душі. Чудова паша, слухняні корови, що зараз відпочивали за кущами неподалік, а над усе — оцей маленький господар, котрий нарешті знайшов час, аби, як і колись, посидіти поруч. Оце, мабуть, і є воно, коров'яче щастя...

— І Швайка теж цяця, — жалівся Грицик далі. — Казав, що без мене ні кроку, а сам...

Грицик замовк, його увагу привернув невиразний шум в очеретах. З кожною миттю він усе ближчав.

— Саньку, чуєш, хтось іде до нас! — гукнув він. — Мабуть, дід повертаються!

Проте замість діда Кібчика з очеретів вийшло четверо татарів. Не вийшли, а вивалилися, висолопивши язика. Були вони готові до всього, навіть до козацьких шабель — аби лиш вибратися з жахнучих очеретів. Проте замість козаків побачили вони картину, якій і самі не повірили: затишна галявина, на галявині — два хлопчики і бугай, що мирно жує вічну свою жуйку...

— Татари! — вихопилося у Грицика.

Один з козаків, над якими клопотався Санько, підвівся і потягся до шаблі. Блаженні посмішки сповзли з татарських облич. Прибульці вихопили зброю і рушили вперед.

— Заворожи їх, Саньку! — заволав Грицик. Його власна шабелька, що невідомо як опинилася в руках, здалася йому іграшкою перед кривими ординськими блискавками.

Санько втупився в прибульців. Вуста шепотіли слова ворожби, а в голові невідомо звідки спливли слова діда Кудьми, сказані колись: "Ворожба, дитино, діє на тих, хто тебе слухає. А в битві, коли ніхто нікого не слухає..."

Здається, мав дід рацію. Хоч би зупинився хтось, хоч би повернув назад. Ні, йдуть, як і раніше. Один уже за три кроки від Грицика...

І тут рудою блискавкою промайнув бугай Петрик. За мить тіло переднього прибульця ганчіркою загойдалося на його рогах. Затим грудкою злетів у повітря другий бусурмен. Третій встиг змахнути шаблею, і з-під шкіри Петрика бризнула кров. Проте — що та шабля Петрикові? Один стрибок — і вона вже валялася в траві, а Петрик з ревінням топтав непорушне тіло її власника.

Четвертий ординець залентував і кинувся на втьоки. Проте не туди, звідкіля прийшов. Нажахані очі бачили лише блакитне плесо, а за ним — рятівні очерети, де можна сховатися від цієї рогатої потвори...

З розгону стрибонув ординець у бездонну трясовину за мить до того, як Петрик мав підняти його на роги. Але не втримався й бугай. Високо в повітря злетіли бризки, хлюпнула на берег хвиля, хмари намулу заклобочилися поверхнею... За хвилину все стихло.

У небі над плавнями повільно ширяв орел могильник. Дивився на землю своїм незмигним оком і дивувався, чого це люди щось знову не поділили. Одні засіли в очеретах, інші чорними потічками накочуються на них. Накочуються і щезають, мов дніпрові хвилі в піску. І знову накочуються...

Одна з ординських сотень, точніше, те, що від неї залишилося — чотири десятки піших — таки прорвалася до Дніпра. Вихопилися ординці з очеретів саме навпроти Бобрового острова. Якийсь час роздивлялися водну гладінь могутньої ріки, курені на острові, дідів та кількох кульгавих козаків, що з глибини острова поспішали до них на своїх ненадійних ногах.

Різко крикнув старший ординець, сипонули татари над водою в пошуках захованих човнів. І доки старі та криві добиралися до берега — ординці були вже посередині протоки. І хоча кілька з них навіки завмерло зі стрілою у грудях — бігали діди погано, зате стріляли на диво вправно — човни вже приставали до острова.

— Хлопці, ховайтеся у Воронівському курені! — гукав дід Кібчик і посилав у нападників стрілу за стрілою. — До Воронівського куреня дибайте!

Хотіли діди запитати, чому треба ховатися саме у Воронівському курені, проте на запитання не було часу — татари вже вистрибували на

берег. Задкуючи, діди стрілами стримували татарів і поодинці щезали за дверима Воронівського куреня. Останнім ускочив дід Кібчик.

— Добре, що в них луки намокли, — сказав відсапуючись. — Бо вже лежали б ми всі під дверима. Ану, хлопці, до бійниць!

Крізь маленькі віконця бійниці було видно, як обережно, півколом, підкрадалися до куреня татари. Схоже, дід Кібчик мав рацію, бо ординські стріли летіли куди завгодно. Зате діди стріляли так, як ніколи до цього. То один, то інший нападник, вихоплюючись з-за дерева, падав лицем у землю.

— Молодці, хлопці! — кричав дід Кібчик. — Покажемо нечестивцям, де раки зимують!

Нараз татарів не стало видно. Мабуть, радилися, сховавшись за кущами. Зненацька звідтіля вилетіла стріла з запаленим клоччям і впала на очеретяний дах. За нею друга, третя... Незабаром війнуло жаром, їдкий дим почав вичавлювати сльози з очей.

— Тримаймося, браття! — підбадьорював дід товаришів. — Тримаймося до останнього!

А коли в курені стало нічим дихати, дід скликав усіх до задньої стіни і почав гарячково відкидати від неї всілякий мотлох. Незабаром у стіні зачорніла дірка. Під нею погойдувалася вода.

— Пірняйте якомога далі і беріть ліворуч, — сказав дід. — Там лози такі, що татари повік не знайдуть!

І, тримаючи лука високо над головою, перший ступив у воду.

Татари з за кущів спостерігали, як горить край берега курінь з дідами.

— Пильнуйте за дверима, — звелів старший. — Вбивати всіх! У полон не брати!

Проте з дверей ніхто не виходив. Незабаром дах завалився.

Ординці кинулися до інших куренів. Проте з лоз їм у груди ринув град стріл. То стріляли ті ж самі діди.

Незабаром надбіг з хлопцями всюдисущий Швайка, котрий побачив дим на острові. З татарами було покінчено.

А бій у плавнях не вщухав. Хтось із татарських тисяцьких у шалі наказав палити плавні. Та хіба ж можна було це зробити, коли поряд з однією торішньою очеретиною росли три зелені, що й не думали розгорятися? Тільки й того досяг тисяцький, що від ядучого диму стало менше комарів.

Зате інші загони, відчувши запах диму, подумали, що на них от-от налетить вогненний пал і кинулися в той бік, де, на їхню думку, мав бути твердий берег. Проте де був той берег, мало хто з них міг визначити. А ті, кому врешті-решт пощастило вибратися, нізащо не хотіли повертатися назад у плавні. Лютували старшини на березі, зносили найнепокірнішим голови, проте нічого домогтися не могли. Страшний гнів Саїд-мурзи, проте плавні з невидимими козаками були набагато страшніші.

А Саїд-мурза усе ще стояв на пагорбі і в задумі гриз нігті. Ранковий шал уже давно минувся, натомість у його душі оселився невиразний страх. Зазвичай Саїд-мурза сам водив ординців за собою, перший нападав чи то на польських жовнірів, чи на урську сторожу, чи на своїх же беїв, коли не вдавалося дійти згоди. І от вперше в житті не знав, що робити. Страх дедалі сильніше стискав йому груди. Колись, ще зовсім малим, Саїд-мурза заблукав у плавнях і на все життя запам'ятав той жах, що охопив його. Ні просвітку, ні виходу. Темна вода, грузьке дно і мовчазні очерети над головою. Як у пастці. За кілька кроків йому

здалося, що ніколи вже не побачить ні степу свого, ні табунів, ні батька з матір'ю. Щось ніби вхопило його за горлянку сухими скреготливими пазурами...

І от — знову плавні. Що ж робити?

Мимоволі скопив очі на нігті. Вони були обгризені до краю, думати вже не було чим. Очевидним було лише одне — в плавнях з'явилася сила, з якою ординцям Саїда-мурзи не впоратися. Потрібна була допомога інших мурз, а, можливо, й самого кримського хана.

Та все ж він на щось чекав. Чекав, коли сонце звелось над головою, чекав, коли воно почало хилитися на захід. Проте ніхто не поспішав до нього з радісними звістками. Орда Саїда-мурзи як пірнула у плавні, так до цього часу й не вибралася.

Він зважився лише тоді, коли сонце одним краєм торкнулося плавнів. Востаннє куснув залишки нігтів і звелів:

— Сурміть відхід.

Пронизливо заверещали дудки. За мить перші татари висипали з очеретів, мов згряя наполоханих горобців. Не озираючись, скочили на коней і полетіли до пагорба, на якому стояв Саїд-мурза. Кожен краєм ока завважував, як порідів його десяток, його сотня. Майже половина залишилася у плавнях. Проте ніхто навіть не думав про помсту. Кожен був радий, що нарешті вибрався з того пекла, яке називається дніпровськими плавнями.

Стояли татари до глумої ночі, чекали, що, може, ще хтось вибереться. А коли сонце знову зійшло над степом — у ньому було порожньо.

ДЖУРИ ВИРУШАЮТЬ У ДОРОГУ

— Отепер можеш радіти, — сказав дід Кібчик Левкові Заярному. — Чому мовчиш?

— А що ж тут радіти? — хрипко озвався Левко. — Майже всі хлопці в плавнях залишилися.

— Як це трапилося? — по довгій паузі запитав дід.

— Та як... Робили, як ви нам веліли: викурять татари з одного острівця — перебираємось тихцем на інший. От ми тричі й перебиралися. Кожен по десятку, а то й більше ординців уклав... А на четвертому зіткнулися з ними. Вони ще раніше туди дісталися. Якби не Демкова довбня, може, й не вибрався б ніхто звідтіля. Крім мене з Демком, живі zostалися лиш Володко Кривопичко та Тиміш Одуд. Та й ті невідомо, чи доживуть до ранку...

Дід Кібчик мимоволі зиркнув туди, де під кущами стогнали поранені.

— Немає правди в цьому світі, — поскаржився він. — Такі молоді хлопці — і гинуть. А такі шкарбани, як я, чомусь тримаються.

Два дні після битви бродили козаки у плавнях. Шукали тих, хто, може, ще подавав ознаки життя. Проте таких було мало.

Десь навіки залишився в очеретах Остап Коцюба, нащадок останнього великокняжого дружинника. Разом з ним полягло й двісті його товаришів, що захищали найближчі підступи до козацького острова. Жоден з них не повернувся. Але й ординці не пройшли.

Не було й Мацика з товаришами. На відміну від воронівців, вони ще не звикли до плавнів, тож боялися трясовини не менше, ніж татари. Тому й вирішили не переходити з одного острівця на інший, а закріпитися на одному. Там вони й билися, обклавшись очеретяними кулями. Билися, аж

доки ординці підпалили кулі. Так і згоріли живцем Мацикові товариші, віддавши перевагу вогню перед трясовиною.

— А куди ж дивився Мацик? — гарячкував перев'язаний з голови до ніг Вирвизуб. — Він уже ж ніби звик до плавнів. Чому не вмовив хлопців перебиратися на інший острів?

— Мабуть, загинув серед перших, — висловив здогад Швайка.

Вирвизуб теж втратив майже всіх братчиків. Але вони не дозволили ординцям зайти за спину Остаповим сотням.

Де саме бився Швайка — ніхто не знав. Проте кожен з козаків стверджував, що в найскрутніші хвилини поряд з ним був саме Швайка.

Живими лишилися близько чотирьох сотень козаків. Та й то, більша половина з них поки що не могла рухатися.

— Не доведи Господь, татарва знову наскочить, — бідкався Вирвизуб.
— Як тоді будемо боронитися?

— Не наскочить, — заспокоїв його Швайка, котрий тільки-но повернувся зі степу. — Навпаки, вони бояться, щоб ми цього не зробили.

Санько з Грициком ходили набурмосені і навіть не дивилися на діда Кібчика зі Швайкою.

— Ич, понадувалися, як жабенята перед дощем, — кепкував з них Вирвизуб. — Вони вам, діду, цього не пробачать. Як тільки візьмуть віжки в руки — вас першого потурять з плавнів.

— Дай-но Боже, — посміхався дід Кібчик. — Хай збудують мені хатку десь неподалік, покличу я небогу Мокрину та й будемо удвох хазяйнувати... А ви приходитимете до нас на вареники.

— Е, щось ви, діду, не того... — заперечив Вирвизуб. — Ви ж нещодавно були проти того, щоб жінки хазяйнували на острові.

— Та я ж не про козацький острів кажу, — заперечив дід Кібчик. — Я плавні маю на увазі. Оно, коли ми ще молодими стояли за канівськими засіками, то неподалік і сім'ї деяких наших братчиків жили. Наскочать татари — жінки з дітьми в лози біжать, а братчики — до засіків. Відіб'ємося — знову сім'ями живуть.

— Чом же ви там не залишилися? — запитав Вирвизуб.

— Чому ж не залишилися? — заперечив дід Кібчик. — Залишилися. Там і досі ті сім'ї живуть. Тільки ж ми за Хаджі-гірея трохи замирилися з татарами, тож і розійшлися по домівках. А тепер, бач, знову орда сказилася... То от я й думаю — чом би й тут такого не запровадити?

— Еге ж, тут нашим є де розвернутися, — згодився Вирвизуб. — Тут багато таких місць, що не тільки татари, а й комарі не знайдуть.

— Отепер люд уже посуне в плавні валом, — вів своєї дід Кібчик. — От збереться нас тисяч зо п'ять — тоді найближчі орди нас як вогню боятимуться. А стане тисяч з п'ятнадцять — тоді й далекі будуть не страшні...

— А я от про що думаю, діду, — втрутився Швайка. — Схоже, Остап мав таки рацію. Татари обійдуть нас стороною — і спробуй поганятися за ними. Ні, треба придивитися до його Хортиці. Плавні там не згірші тутешніх, а острів куди кращий.

— Це правда, — згодився дід Кібчик. — Наші предки там завжди зупинялися, коли рушали на турків.

— Атож. І головне — татари як на долоні. Не встигнуть і висунутися з Перекопу — а ми вже їм у бік цілимося. А коли що — можемо й до Криму увірватися, розквитатися за всі грабунки.

— Воно буцім і гарно, — почухав потилицю Вирвизуб. — Звісно, будемо їм, як кістка в горлянці. Тільки ж тоді важко нам буде — вони всією силою наваляться.

— Нічого, — заспокоїв його дід Кібчик. — Міцні будемо — не здолають. А поки годі про це. Треба степ стерегти. А то ж раптом вилетить орда з-за Перекопу — а ми тут боки відлежуємо.

— Ваша правда, — погодився Швайка.

Він уже був зодягнений для далекої дороги. Сакви були повні татарського одягу, вірний Вітрик нетерпляче бив копитом у землю, та й Барвінок частенько позирав туди, звідкіля повівав сухий степовий вітер.

— Сам їдеш? — запитав дід Кібчик.

— Та ні, — відказав Швайка. — На цей раз гадаю і джурів прихопити з собою.

— Що, заворожив тебе Санько, га? — посміхнувся Вирвизуб.

— Хтозна. Але що той, що інший — хлопці моторні, тямущі і на татарчат схожі. Тож ніхто до них особливо не придивлятиметься. А коли й спитає хтось, то татарською мовою завжди можуть відповісти... Звісно, хапатися за шаблі поки що їм не дозволю, про те гасати степом та козацької справи навчатися — саме час.

— Отже, на Хортицю, — дід Кібчик задивився на козаків, що з криками та сміхом тягли невода. — А далі куди?

— Коли все буде гаразд, думаю на море поглянути. Є там таке селище — Хаджибей чи Коцюбіїв, як предки його називали. Наш Остап казав, що він саме звідтіля родом.

— І прізвище в нього теж Коцюба, — нагадав Вирвизуб. — То чи, бува, не нащадок він того Коцюби, від якого пішло селище? Ти поспитай там, коли випаде нагода.

— Поспитаю, — запевнив Швайка. — Заодно довідаюсь, чим дихає тамтешній люд — і назад. Сюди.

Швайка з джурами виїхав у дорогу надвечір. Далека вона стане їм чи близька — ніхто не знав. Спокійна чи небезпечна — теж ніхто не відав. Тож козаки стояли й дивилися їм услід, аж доки Швайка з джурами щезли за древньою могилою.